

О БАЗИЛИЦИ СА МАРТИРИЈУМОМ (БАЗИЛИКА МУЧЕНИКА) У НИШУ

У родном граду цара Константина, који је оснивач и први градитељ мартријума,¹ налази се монументални мартријум са базиликом на источној страни (црква „А“). Мартријум заједно са базиликом представљају посебну културну грађевину, осмишљена као јединствена архитектонска целина.² Припада групи осредњих маузолеја званих меморије, где је започето поштовање култа неког мученика на његовом гробу - „свето место“ (*locum sancti*).³ Можда су баш овде чуване мошти и реликвије мученика и сахрањени епископи и угледни свештеници Наисуса. Стога, њен најтачнији назив је базилика мученика (*basilicae martyrum*). Саграђена је недалеко од источне градске капије кроз коју је водио пут поред базилике мученика, гробља и даље за Виминацијум (*Viminacium*). Цеметеријална базилика смештена је у западном делу некрополе, на репрезентативном месту које је припадало улазном простору у градско гробље. (сл.1)

МАРТИРИЈУМ

Гробницу, данас познатију као *мартријум*, открио је А.О. Славетић 1933. године опљачкану и разрушеног свода. (сл. 2) На фотографији коју је Р.О. Братанић објавио 1937. године, објекат који назива „велика гробница“, урастао је у коров и запуштен.⁴ Недавно објављена фотографија,⁵ настала

¹ А. Grabar, *Martyrium. Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique*, vol. I, Architecture, Paris 1946, 204.

² Техничка документација разрађена и дорађена на основу затеченог стања са пројекцијом новосагледаних архитектонских елемената базилике са мартријумом уз ослањање на дневник Ђ.М. Зисија и скица В. Томашевић из 1953. године из документације Народног музеја у Београду, начинила је арх. Јелана Ракоција.

³ А. Grabar, *op. cit.*, 29, 30.

⁴ Р.О. Братанић, *Ископавања у Нишу и околини*, Преглед епархије нишке 5 - 6, Ниш 1937, 182, 183. Запуштеност објекта може бити разлог што не спомиње постамент у средишту мартријума.

⁵ Г. Милошевић, *Мартријум и гробљанска базилика у Јагодин Мали у Нишу*.

Сл. 1 Градска некропола, распоред 3-наних цркава и гробница: А – Базилика са мартиријумом (базилика мученика); 1 - Уништена гробница бр. 1 код моста „Младости“

Fig. 1 City necropolis, the layout of the known churches and tombs: A – Martyrs' basilica; 1 - The destroyed tomb number 1 near the "Mladost" bridge

у периоду после 1933. а пре 1937. године заједно са новооткривеним извештајем Александра Ненадовића, пружа нове податке како је могла изгледати унутрашњост мартиријума. Скренута је пажња на стабло стуба које се види на Славетићевој фотографији, и данас у мартиријуму, као и на један ранохришћаски импост капител од белог мермера. Није јасно зашто су запостављени остали архитектонски елементи и детаљи са фотографија, као и они који су и данас у мартиријуму. (сл.3)

Према опису Братанића, који има пропуста али не и грешака, велика гробница дуга 7,44м, широка 3,13м а мерљива висина 3,38м. Ширину гробнице је измерио без аркосија тако да су њене праве димензије 7,44x6,28м, док је средишњи простор правоугаоног облика (7,15x3,13м).

Сл. 2 А.О. Славетић у „маузолеју“ са зиданом правоугаоном конструкцијом у средишту, 1933. година (Народног музеја у Нишу)

Fig. 2 A.O. Slavetić in the newly discovered 'mausoleum' with a brick rectangular construction in the middle, 1933, documented in the National Museum in Niš

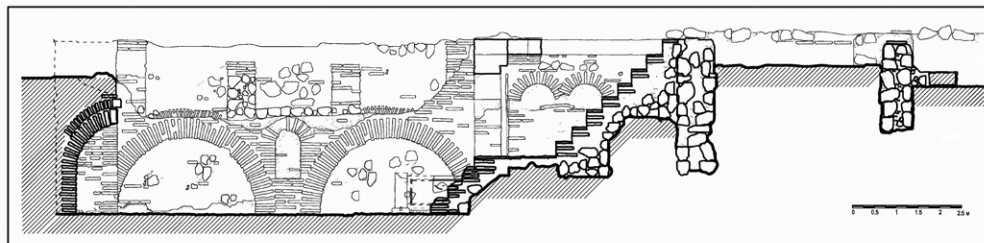
Сл. 3 Мартиријум, поглед са истока (фото. М. Ракоција)

Fig. 3 Martyrium, the view from the eastern side (photograph by M. Rakocija)

У њу се силази преко дванаест степеника на источној страни. На западној страни налази се једна велика ниша висока 1,80м, широка 1,52м и дубока 0,86м, а десно и лево од ње две мање нише високе 1,34м, широке 0,53м и дубоке 0,28м. Изнад велике нише је мали, конусно обликован прозор кроз који је гробница била осветљена. На подужним странама гробнице налазе се по две велике нише (аркосолиј) високе 1,57м, широке 2,82 и дубоке 1,61м. (сл.4) У троуглу који се образује између архиволта аркосилија смештена је по једна мања ниша (0,63x0,51x0,38м), која их раздваја на висини 0,65м од пода, за које сматра да су служиле за остављање дарова и светиљке.⁶ Братанић с правом претпоставља да се гробница налази у склопу неке веће зграде која је служила за црквене сврхе. За датовање ослања се на

⁶ О нишама на бочним зидовима гробница: М. Ракоција, *Рановизантијска гробница на свод код села Клисура поред Ниша и кратак осврт на проблем засведених гробница*, у: *Ниш и Византија-зборника радова II*, Ниш, 2004, 148-157.

Сл. 4 Подужни пресек кроз мартиријум и нартекс базилике, северна страна, (разрада и дорада арх. Ј. Ракоција на основу затеченог стања, дневника Ђ.М. Зисија и цртежа В. Томашевић из 1953 - документација Народног музеја у Београду)

Fig. 4 Longitudinal cross section through the martyrion and the narthex of the basilica, northern side (elaboration and finishing by architect J. Rakocija according to the diary of Ђ.М. Zisi and the sketches of V. Tomašević from 1953 – documented in the National Museum in Belgrade)

Сл. 5 Темљи оградe североисточног аркосолиума; фрагменти парапетних плоча и стуба са оградe аркосолиума (фото. М. Ракоција)

Fig. 5 The basis of the fence of the arcossolium; the fragments of the parapet panels and the column from the fence of the arcossolium (photograph by M. Rakocija)

затечене новчиће Константина Великог (306-327) и Констанција II? (337-361). Од значаја је спомињање стабла стуба од црвеног пештара, који се види на Славетићевој фотографији из 1933. године, и данас у мартиријуму, као и један ранохришћаски капител од белог мермера,⁷ за који мисли да одговара стубу од црвеног камена. Према Братанићу у унутрашњости гробнице затечен је већи број скелета и остаци дрвених сандука који су били изложени у Музеју све до Другог светског рата када је бомба пала на Музеј.

⁷ И. Николајевић, *Јонски импост-капители из Македоније и Србије*, ЗРВИ 1, Београд 1952, 170, 172-174, сл.1,2.

Сл. 6 Фрагмент парапетне плоче са урезаном рибом; Бочна страна плоче са отвором за учвршћивање и урезаним крстом; Урезан крст (фото. М. Ракоција)

Fig. 6 A fragment of the parapet panel with a carved fish from the barrier of the arcosolium; the lateral side of the panel with an opening for tightening and a carved cross; carved cross (photograph by M. Rakocija)

Мартиријум је правоугаоне основе сав изидан од лепо слаганих опека,⁸ некад у целистиомалтерисанхидростатниммалтером. Унутрашњост је подељена на четири аркосолијазасведенебачвастимсводом, унутар којих су полагани покојници. Аркосолији су били ограђени оградом од масивних камених плоча, чије основе се јасно види на Славетићевој фотографији (1933) испред североисточног и југоисточног аркосолија, као и данас. Данас се испред североисточног аркосолија виде две правоугаоне камене базе (28x37cm) са рупом за учвршћивање стубића и нижи малтерисаним међупростором (дуж. 77cm) за углављивање преградних плоча. (сл. 5) Ограду гробних места су чинили, и данас у мартиријуму, четвртасте камене греде са међупростором попуњеним масивним каменим плочама украшене само са једне стране, које имају рупу на бочној страни да би се учврстила за камени стубић. Камени стубићи гробне преграде су правоугаоног пресека (90x26x15cm), док су преградне плоче (70x60x27cm) уоквирене вишеструком траком у плитком рељефу. На предњој страни једног већег фрагмента парапетне плоче препознају се урезани обриси који највише сличе риби.⁹ На бочној страни исте плоче, испод четвртастог отвора за учвршћивање за

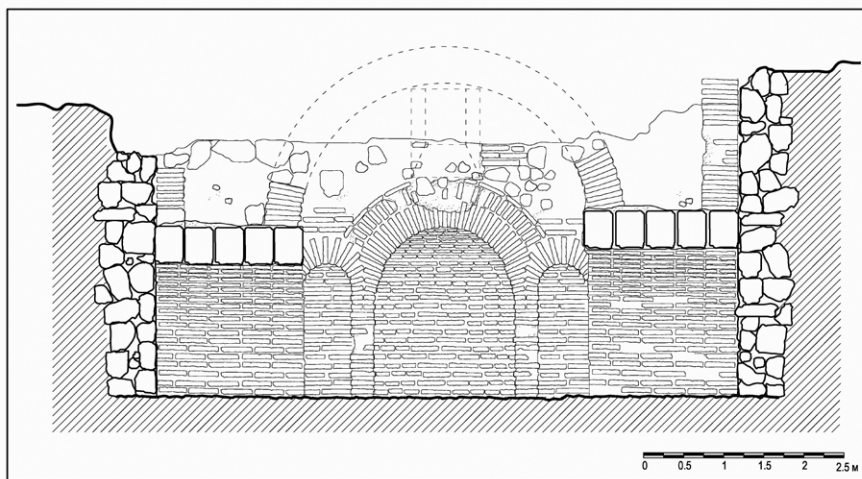

Сл. 7 Стабло стуба и фрагмент парапетне плоче у северозападном аросолиуму (фото. М. Ракоција)

Fig. 7 The trunk of the column and the fragment of the parapet panel in the northwestern arcosolium (photograph by M. Rakocija)

⁸ Скоро једнаку основу са нишким мартиријумом има крипта у Караташу у којој је, као у тврђави у Нишу, откривена парапетна плоча са уклесаним осмокраким крстом: I. Nikolajević, *Sahranjivanje u ranohrišćanskim crkvama na području Srbije*, Arheološki vestnik. Acta archaeologica XXIX, (Ljubljana 1978), 686, сл. 7,8; М. Ракоција, *О парапетној плочи из Ниша, пореклу и типологији палеовизантијских преграда*, у: Ниш и Византија-зборника радова IV, Ниш 2006, 101-103.

⁹ Већи број преградних плоча са педставом рибе откривен је у Филипима - P. Lemerle, *Philippes et la Macédoine Orientale*, Paris 1945, XLVIX. Риба симболизује Христа али и душу сваког хришћанина - R. Ivančević, *Leksikon ikonografije, liturgije i simbolike zapadnog kršćanstva*, Zagreb 1979, 56/57, 56/57.

Сл. 8 Западна страна мартријума, попречни пресек, цртеж арх. Јелена Ракоција

Fig. 8 Western side of the martyrium, longitudinal cross section, sketches by architect Jelena Rakocija

стубић, угребан је једнакокраки крст чији се сваки крак завршава кратким хоризонталним линијама у облику слова „Т“ (патибулум).¹⁰ Крст је угребан у току клесања плочеса намером да после постављања буде прекривен и невидљив (*crux dissimulata*).¹¹ Тако је крст постао „невидљиво присутан“, чиме његова апотропејска способност заштите није умањена.¹² Гробна места (аркосолиј) у породичном маузолеју затварана су парапетним плочама са уклесаном, за хришћане препознатљивом рибом, док је клесар из далеко нижег сталежа био хришћанин и дискретно је урезао крст у току рада. (сл. 6)

Фрагменти стубова и парапетних плоча и данас се налазе у мартријуму. (сл. 7) У мартријуму видимо и друге фрагменте камене и мермерне архитектонске декорације који су остали по страни интересовања истраживача: стабло стуба од црвеног камена (P-48, дуж. 1,8м) споменуто од Братанића, фрагменат мања базе стуба (R-38, h-25) кружно обрађен камен (R-48, h-21), четвртасте камене греде са жљебом (75x25x15), фрагменат профилисане мемерне плоче (50x28x13), пет фрагмената камених плоча са

¹⁰ Од V века се крст јасно приказује у катакомбама, дотле, углавном се представљају Христови монограми и крстови прикривени различитим облицима - Л. Мирковић, *Православна литургија*, Први општи део, Београд 1982, 173/4; Е. Димитрова, *Најстарије хришћански симболи*, Скопје 1995, 80, 19-24 са литературом.

¹¹ Плитко угребани знаци и слова служе и за орјентацију приликом уградње делова архитектонске пластике какви су често срећу (Стоби, Епископска базилика, Коњух, Хераклеја, Мордовиз, итд.) – В. Лилчић, *Македонскиот камен за боговите, хришћаните и за живот по живот I*, Скопје 2001, 478.

¹² С. Габелић, *Линеарно сликарство Сисојевца. Прилог истраживањима монументалног нефигуралног сликарства*, Трећа југословенска конференција византолога, Београд-Крушевац 2002, 435.

тракасто профилисаним ивицама (деб. 10-15см), а препознатљиви и на Славетићевој фотографији из 1933.године. Оваква архитектонска декоративна пластика указује на некад богато украшену унутрашњост мартријума.

На западном зиду мартријума су три нише, од којих је средишња апсидиола највећа,¹³ организоване као потоњи олтарски простор, обликоване зналачки сложеним опекама.¹⁴ (сл.8) Изнад архиволте централне апсиде (контраапсиде у односу на презвитеријум базилике) је још један лук од опека мањих димензија који је за 8см избачене у простор у односу на доњи лук и надвишен једним хоризонталним редом опека. Изнад средишње апсиде је конусно обликован прозор, нека врста отвора за светлост и проветравање (*spiraculum*), кроз који се одавала част и остваривао непосредни контакт са реликвијама (*фенестела*), или је био прозор за исповедање грехова.

Постојање фенестеле, заједно са остацима зидова изнад засведених аркосолија, откривају да је мартријум имао надземну конструкцију,¹⁵ какаву су имале гробнице из Сопиане, Салоне¹⁶ и гробљанска базилика у Стобима,¹⁷ или у Алберка у Шпанији.¹⁸ У исто време он је и репер одакле

Сл. 9 Мартријум, сачуван сегмент лука полуобличастог свода (фото. М. Ракоција)

Fig. 9 Martyrium, the saved fragment of the arch with a barrel-shaped vault (photograph by M. Rakocija)

¹³ Једна већа апсида на иточном зиду налази се и у мартријуму у Маркели и Водену - С. Бояджиев, *Раннохристиянският мартрион в Маркели и наслоените върху неговите останки средновековни църкви*, у: *История и култура на Карнобатския край* 4, Варна 2002, 314-231, 215.

¹⁴ Присуство ниша на западном зиду је уобичајено за V век, што је један од разлога да Стричевић њен настанак определи у то време - Ђ. Стричевић, *Рановизантијска црква код Куришумлије*, ЗРВИ 2, Београд 1953, 196.

¹⁵ Љ. Зотовић, Н. Петровић, *Касноантичка некропола у Јагодин Мали*, Ниш 1968 (водич Народног музеја у Нишу без пагинације)

¹⁶ А. Grabar, *op. cit.*, 94, 95; F. Füleп, *Grad Pečuj u rimsko doba*, Budapest 1975, 24-26; I. Nikolajević, *Necropoles et tombes Chrétiennes en Illyricum Oriental*, Actes du Xe congrès international d'archéologie chretienne, Thessalonique 28 septembre – 4 octobre 1980, vol. I, Città del Vaticano – Thessalonique 1984, 530; F. Bulić, *Po ruševinama stare Salone*, Split 1986, 132-175.

¹⁷ И. Микулчић, *Стоби*, Скопје 2003, 144.

¹⁸ R. Krautheimer, *Early christian and byzantine architecture*, Baltimore-Maryland, 1965 = R. Krauthajmer, S. Ćurčić, *Ranohrišćanska i vizantijska arhitektura*, Beograd 2008,

Сл.10 Мартиријум, доградња у међупростору лука свода (фото. М. Ракоција)

Fig. 10 Martyrium, the adding of the pilaster in the free space within the arch of the vault (photograph by M. Rakocija)

почиње надземна конструкција гробнице. Надземном делу мартириума је припадало споменуто масивно стабло стуба од црвеног камена које је са висине пало на постамент у средишту мартиријума. Како год да је изгледао надземни део, преузео је улогу атријума одакле се одавала почаст моштима светитеља или преминулима.¹⁹

У гробницу се улазило подизањем камене плоче у поду егзонартекса, док се контакт са мученичким гробом (моштима), можда и визуелан, остваривао преко прозора (фенестела).²⁰ Величина и конусни облик прозора открива да је светлост била усмерена на циборијум и реликвије у одређеном тренутку дана. Надземни дело мартиријума био је архитектонски конципиран као мартиријумско светилиште, омогућавајући снопу светлости и верницима контакт са реликвијама и јавном поштовању. То је разлог што приликом изградње цркве крипта са мучеником (реликвије) није укомпонована у источни - олтарски простор цркве (Откр. 6, 9)²¹, као у Св. Петру у Риму или Св. Димитрији у Солуну.²²

2008, 35.

¹⁹ У атријуму, између осталог, одавала се почаст преминулим, па је у вези са том функцијом примећена његова честа појава уз гробне цркве: Н. Чанева-Дечевска, *Раннохристиянската архитектура в България IV-VI в.*, София 1999, 22

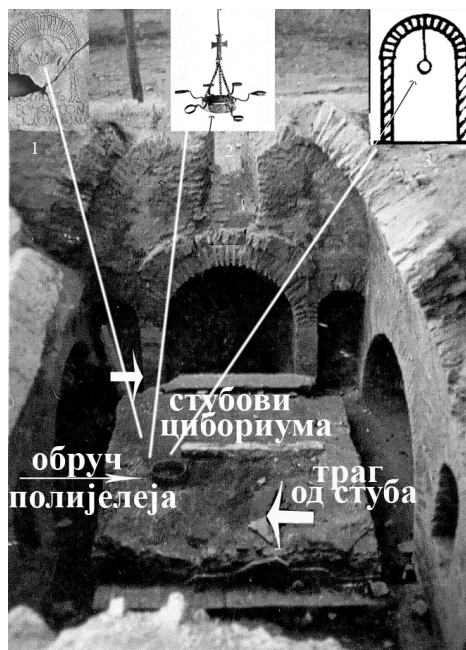
²⁰ А. Grabar, *op. cit.*, 497

²¹ После престанка прогона храм није могао бити освећен док се испод престола не би налазиле мошти светитеља, што је 7. каноном седмог васељенског сабора и утврђено - Л. Мирковић, *нав. дело*, 1982, 188/9.

²² Сматра се да је главна карактеристика северноиталијанских т.з. стандардних базилика припајање мартиријума близу краја бочних бродова – R. Krauthajmer, S. Ćurčić, *op. cit.*, 175.

Сл. 11 Мартиријум са постаментом за циборијум и објашњењем детаља, поглед са истока из 1933. године, документација Народног музеја у Нишу (објављено у: Г. Милошевић, *нав. дело*, сл. 2); упоредно сагледавање поликандилиона испод циборијума 1) Баргала, опека из базилике са урезаним циборијумом са полиелејем (у: Б. Алексова, *Епископијата на Брегалница*, сл. 45); 2) Полијелеј из околине Пирота (по Г. Марјановић-Вујовић); 3) Јагодин мала, гробница бр. 1, декорација западног зида, детаљ циборијума (према Братанићу).

Fig. 11 Martyrium with the postament for the ciborium and the explanations of the details, a view from the eastern side, after 1933, documented in the National Museum in Niš (published in: Milošević, 2004, fig. 2). Possible appearance of the chandelier below the ciborium 1) Bargala, the brick from the basilica with a carved ciborium with the chandelier (in: Aleksova, 1989, fig. 45) 2) Chandelier from the vicinity of Pirot (according to G. Marjanović-Vujović); 3) Jagodin Mala, tomb number 1, decoration of the western wall, ciborium with a ring of the chandelier, a detail (according to Bratanić)

Ипак, веза са олтарским простором није изгубљена. То је постигнуто теко што је западни зид мартиријума обликован, као потоњи олтарски простор, са три нише од којих је средишња највећа. Наспрамна централна „контра - апсида“ са погледом на апсиду базилике, налази се тачно у оси преко које „комуницира“ са олтарном апсидом цркве, пролазећи неочекивано прецизно кроз средину средишњег брода и центар обадве апсиде. Ова геометријска прецизност, произашла из занатске виртуозности, у пуној снази своје симболике упућује на апсидални простор где се до данас смештају свете реликвије мученика.²³

Средишњи простор мартиријума целом дужином је био надвишен полуобличастим сводом. (сл.9) Међупростор бочно од лука свода, изнад аркосолија а испод пода, једног тренутка преграђен је дозиданим каменим зидовима уз пиластре од опека.²⁴ Ову млађу грађевинску фазу тешко је временски одредити као и могућу функцију тако формираних комора. Од значаја је њено евидентирање, чиме се потврђује континуирани развој светог места. (сл.10)

У тренутку када је мартиријум откривен, у његовом средишу, на почасном месту испред апсиде на западном зиду, је затечена правоугаона

²³ Л. Мирковић, *нав. дело.*, 102. Апсида крипте испод Базилике са криптом у Царичином граду налази се на источној страни - Н. Спремо-Петровић, *Базилика са криптом у Царичином Граду*, Старица III-IV/1952-1953, Београд 1955, сл. 1, 14,16; В. Кондић, В. Поповић, *Царичин град - утврђено насеље у византијском Илирику*, Галерија САНУ 33, Београд 1977,сл. 52

²⁴ Тако обликован правоугаони простор подсећа на гробне преграде прекривене подним плочама - Г. Милошевић, *нав. дело*, 127.

Сл. 12 Мартиријум, погле са запада на улазну партију
(фото. М. Ракоција)

Fig. 12 Martyrium, the view from the western side (photo-
graph by M. Rakocija)

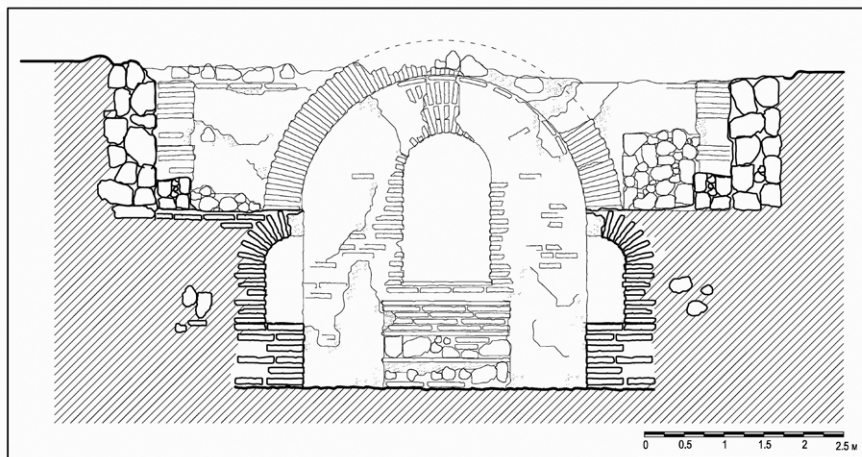
југозападни угао и трећа усправљена у југоисточном аркосолијуму. Све три су четвртасто профилисане, неке још увек у мартиријуму. Удубљење на површини постамента је отисак од стуба који је пропао кроз свод. То се јасно види на старијој фотографији са Славетићем на којој је постамент са стубом у првом плану. Прва фотографија је млађа од ове са Славетићем, а пре него што је начињена стуб је померен оставивши видљиво удубљење. (сл.11)

²⁵ Значајне податке доноси досад необјављена забелешка у рукопису Александра Ненадовића, *Мартиријум у Нишу*, подаци дати 23.7.1962. године, Документација Завода за заштиту споменика културе Ниш. Забелешка допуњује Братанићеве податке па је доносимо у целисти: „Откопана је и испразњена од шута месеца јуна и августа 1933. године од стране Народног музеја у Нишу. Приликом откопавања у њему је нађено неколико комада од накита: две фибуле, неколико бронзаних прстенова и наруквица од стаклене пасте. Нађени су и делови од дрвених саркофага, који су препарирани и конзервирани. Сви су ови предмети уништени за време борбардовања 1944. године. Поред овога нађени су још и следећи предмети: капител од белог мермера који се данас налази изложен у лапидаријуму у тврђави. Нађен је и један фрагмент стуба од камена пешчара, који се и данас налази у мартиријуму.“

²⁶ Г. Милошевић, *нав. дело*, 124, сл.2.

издужена конструкција у виду постамента. За њу знамо захваљујући двама фотографијама (Народни музеј у Нишу) и забелешци Александра Ненадовића.²⁵ На једној фотографији постамент се у целисти види,²⁶ на другој је у првом плану испред Славетића и види се његова горња површина са стаблом стуба. (сл. 2) Према забелешци А. Ненадовића: „престо од камена налази се испред апсиде, широк је 2м а висок 0,40м. Овај престо порушен је за време окупације 1941-1944. године и камен највећим делом изнет из мартиријума“.

Може се констатовати да правоугаону конструкцију чини доњи и горњи, по дужини краћи део у виду степеника на источној и западној страни. Цела конструкција је била обложена танким мермерним (каменим?) плочама видљиве на фотографији. На постаменту (престо) лежи камена греда, друга је прислоњена уз

Сл. 13 Мартиријум, попречни пресек, источна страна, цртеж арх.
Јелена Ракоција

Fig. 13 Martyrium, transverse cross section, eastern side, sketches by
architect Jelena Rakocija

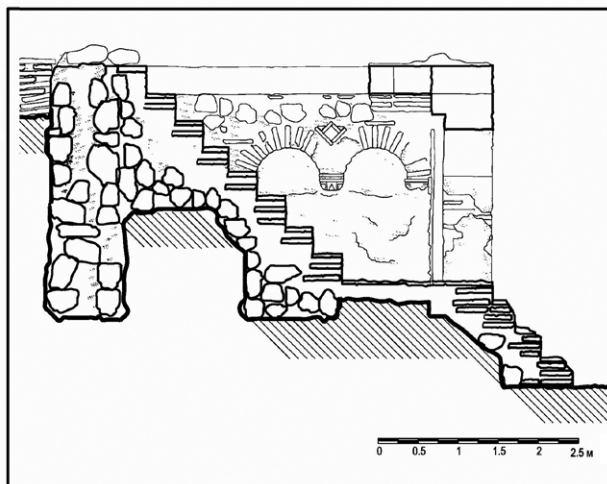
Изнад оплаћеног постамента уздизао се циборијум на четири камена стуба повезана четвртасто профилисаним архитравним гредама затеченим околу.²⁷ За очекивати је да је испод циборијума била смештена фиола у којој су чуване мошти, честице мученика – фрагменти тела (*pignoria*),²⁸ крв или pepeo. Такви циборијуми су се уздизали изнад гроба или моштију мученика и у катакомбама Рима (Домитила),²⁹ често, као у Нишу, са прозором за непосредни контакт са мучеником. Зато се циборијум са ђивотом мучника нашао испред контраапсиде насупрот презвитеријума базилике и у правцу простирања снопа светлости и погледа верника кроз мали прозор – фенестелу (*fenestella confessionis*) и омогућио непосредни контакт са гробом (моштима) мученика. У таквим контраапсидама базилике-мартиријума насупрот презвитеријума у Тунису (Св. Упења) и Африци, налазе се мошти или запис о мученицима.³⁰ То је довољан разлог да претпоставимо да је и у Наисусу било тако. Уостало,

²⁷ M. Rakocija, *Paleobyzantine churches of Niš-preliminary survey*, Niš and Byzantium V, Niš 2007, 133

²⁸ У IV веку забележена је појава поделе тела светитеља и њихово разношење по градовима и трговина, па је Теодосије I издао декрет којим се спроводи закључак са концила у Константинопољу где се у тачки 7 забрањује трговина са реликвијама мученика – A. Grabar, *op. cit.*, 456, 460.

²⁹ L. Spera, *Distribution and monumental typologies of the sanctuaries in the suburbs of Rome in late antiquity and in the early mediaeval period*, Early Christian martyrs and relics and their veneration in east and west. International Conference Varna 2003, Varna 2006, 14-21, fig.13.

³⁰ N. Duval, *Reflexions sur l'architecture a plan rayonnant et ses rapports avec le culte des martyrs a propos de Manastirine (Salone), de Kelibia ed D'uppenna (Tunise)*, Disputationes Salonitanae, Split 1970, 86-87.

Сл. 14 Подужни пресек
кроз улаз у мартиријум,
јужна страна, цртеж арх.
Јелена Ракоција

Fig. 14 Longitudinal cross
section through the en-
trance to the martyrium,
southern side, sketches by
architect Jelena Rakocija

мартиријуми, произашали из гробнице за групну сахрану као нишки, у начелу представљају слободно стојећу апсиду испод чије конхе се поставља саркофаг мученика.³¹ Испод циборијума је гроб мученика који је означавао светост места.³²

На фотографији је од истраживача остао непримећен округли обруч на постаменту, а тиме и разрешење његове намене, за коју сматрамо да је суштинска за дефинисање функције постамента. Можемо закључити да је обруч од метала у облику правилног круга (пречник око 25см, ширине 10см). Својим обликом, заједно са местом где је затечен, наметљиво наводи на помисао да је упитању „корона“ полијелеја – поликандилиона. На обруч - корону су биле причвршћене ручице са лежиштима за стаклена кандила. Обруч нишког полијелеја идентичан је са оним из околине Пирота,³³ и ближе. Такав обруч виси у средини подаркадног простора циборијума насликан у оближњој уништеној гробници бр. 1 код моста Младости. Овде је насликан стилизовани полијелеј – поликандилион (кандило – лампа),³⁴ какав је јасно препознатљив угребан унутар идентичног циборијума на

³¹ А. Grabar, *op. cit.*, t.I, 67, 98.

³² Балдахин се уздизао и изнад саркофага Константинове кћери Константине данас Санта Констанца (S. Constanca) из 350. год. - R. Krauthajmer, S. Ćurčić, *op. cit.*, 67.

³³ Такав полијелеј једноставног облика који се састоји од обруча, држача за кандила и ланаца, откривен је на локалитету Ђелташ код Пирота датован у VI век: Г. Марјановић-Вујовић, *Два ранохришћанска полијелеја из Народног музеја*, Зборник Народног музеја VII, Београд 1973, 14-15; О. Илић, *Палеохришћански литургијски предмети и делови црквене опреме на територији јужне Србије*, Ниш и Византија VI, Ниш 2008, 133, сл. 6; М. Милинковић, *Прилог проучавању тзв. Ранохришћанских полијелеја у Србији*, Ниш и Византија IX, Ниш 2011, 75,76, сл. 2 и 3.

³⁴ М. Ракоција, *Сликаство уништене гробнице код моста Младости у Нишу*, Иконографске студије 2, Други симпозијум посвећен теорији црквене уметности, Академија СПЦ за уметност и конзервацију, Зборник радова са симпозијума посвећен др Лазару Мирковићу, Сремски Карловци - Београд 2009, 111, 112.

опеци из Баргале.³⁵ На основу тога, нема сумње да је поликандилиону, у првим вековима хришћанства било место испод циборијума. Стога, у гробници бр. 1 насликана архитектонска конструкција је циборијум са поликандилом, какав је био у мартријуму од кога је остао постамент и обруч поликандилиона.³⁶

Обруч на постаменту припада поликандилу који је, као што је насликан на фресци из оближње гробнице бр.1 и угребан на опеци из удаљене Баргале, висио у средини цибориума, што одговара и етимологији речи *ciborium* која значи и светлост Господња.³⁷ Једнако се тумачи порекло речи да означава гроб (циборијум надвисује свети престо који представља гроб Христов), јер су олтар и гроб слични појмови.³⁸ Зато се у потоњим вековима у Византији и средњовековној Србији, представа Небеске литургије слика у куполи, где је, поред осталог, представљен и циборијум са висећим кандилом.³⁹ Ово запажање учврстило нас је у ставу да је испод циборијума висило кандило (поликадилион), како у осликаној оближњој гробници бр. 1, тако и у мартријуму у подаркадном простору уништеног циборијума од чијег поликандила је остао само хорос јасно видљив на старој фотографији.

Све то затичемо у мартријуму – западни зид са већом централном апсидом фланкиран са две мање и постамент са циборијум и хоросом

Сл. 15 Мартријум, јужна страна дромоса (фото. М.Ракоција)

Fig. 15 Martyrium, southern side of the dromos (photograph by M. Rakocija)

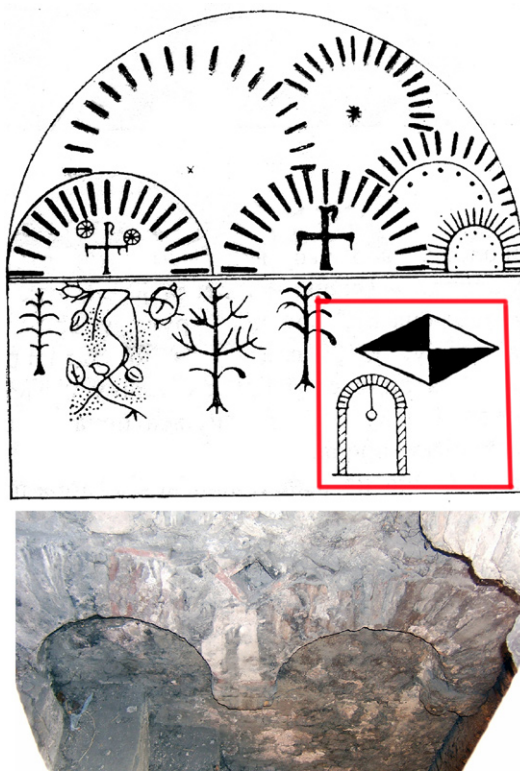
³⁵ Б. Алексова, *Loca sanctorum macedoniae, култ на мартирите во Македонија од IV до IX век*, Скопје 1995, 140, сл. 46. Мисли се да је упитању мученик Мусониус изнад чијег гроба је подигнута меморија, мартријум.

³⁶ М. Ракоција, *Сликаство уништене гробнице код моста Младости у Нишу*, 109-121.

³⁷ Да је на своду гробнице висио полиелеј указује и гвоздена кука за качење, затечена у темену свода гробнице у Мордовизу (Македонија) – К. Трајковски, *Култот на моштите во Брегалничката долина*, *Folia archaeologica Balkanica* I, Скопје 2006, 440.

³⁸ Л. Мирковић, *Православна литургија*, 103.

³⁹ На пример: Богородици Одигитрије у Пећкој патријаршији, Старо Нагоричино, Вазнесење Христово у Раваници, итд. в: Т. Стародубцев, *Представа Небеске литургије у куполи*, Трећа југословенска конференција византолога, Београд - Крушевац 2002, 381-411. Као кандило препознаје га В.Ј. Ђурић, и ово наше запажање потврђује констатацију В. Ђурића која нас учвршћује у ставу да је унутар циборијума висило кандило (поликадилион). – В.Ј. Ђурић, *Раванички живопис и литургија*, у: Манастир Раваница. Споменница о шестој стогодишњици, Београд 1981, 66.

Сл. 16 1) Јагодин мала, гроб бр. 1, декорација западног зида, издвојен циборијума са ромбом изнад (према Братанићу); 2) Мартиријум, јужна страна домоса, ромб између аркада (фото. М. Ракоција)

Fig. 16 1) Jagodin Mala, tomb No. 1, decoration of the western wall, a detail of the ciborium with a rhombus (according to Bratanić); 2) Martyrium, southern side of the dromos, a rhombus between the arcades

поликандилиона изнад реликвија мученика. Могуће је да се испод циборијума налазила фиола (кутија за чување светих реликвија), у којој су се чувале мошти нама данас непознатог мученика, као у Св. Димитрију у Солуну⁴⁰ и Поликохалној цркви у Охриду,⁴¹ Салони.⁴²

Из мартиријума у базилику воде 4 степеника до лучно надвишеног улазног отвора, и још 8 до отвора у поду егзонартекса дозидане базилике, који је затварала камена плоча. (сл.12) Степениште од опека, поплочано лепо углачаним каменим плочама, надвисује полуобличаст свод.⁴³ (сл.13,14) Улазну партију (дромос) чини фланкирано степениште украшено аркадним фризом. (сл.15) Лукови аркада од радијално сложених опека ослањају се на, у плитком релефу украшене камене конзоле, од којих

⁴⁰ A. Mentzos, *The bema and altar crypt of the church of St. Demetrius*, Early Christian martyrs and relics and their veneration in east and west. International Conference Varna 2003, Varna 2006, 259-269, са старијом литературом.

⁴¹ В. Битракова - Грозданова, *Старохристијански споменици во Охридско*, Охрид 1975, 36.

⁴² A. Grabar, op.cit., 98, Pl. XIV, 3. У гробном простору јужно од олтара, преко фенестеле су контакт са моштима мученика и епископа имали и верници у Салони - Bulić 1986, 140/1.

⁴³ Слично као код мартиријума у селу Воден, Бољарско у Бугарској – Н. Чанева-Дечевска, нав. дело, 240. фиг. 57, а,б,в., фиг.90

декорација једне подсећа на усправни ромб а друге на плитке волуте. На јужном зиду прилазног степеништа, у простору између луково аркада, четири опеке образују ромб у маси зида. Присуство ромбова у улазној партији као симбола улазних врата за поновно рађање оличено у Васкрсењу,⁴⁴ на овом месту је за очекивати.⁴⁵ Керамопластична декорација у облику ромба, и онај угребан на конзоли, овде у улазу у гробницу, симболишу врата која воде у небески рајски врт. Исту симболику уласка у рај има насликан ромб на зиду споменуте оближње гробнице бр. 1. Заједно са насликаним циборијумом са поликандилом открива се намера живописаца гробнице бр. 1 да понови изглед и симболику унутрашњости мартирејума, што нам помаже да реконструишемо његову унутрашњост.⁴⁶ Сudeћи по траговима фреско малтера, и зидови дромоса били су осликани.⁴⁷ (сл.16)

Сада можемо претпоставити како је изгледала унутрашњост мартирејума. Мартирејуми су у суштини грађевине посвећене васкрсењу мученика и њихова унутрашњост као и мобилијар били су прилагођени том циљу.⁴⁸ (сл. 17)

Сл. 17 Мартирејум, унутрашњост, идеална реконструкција, арх. М. Диманић

Fig. 17 Martyrium, interior, ideal reconstruction, architect M. Dimanić

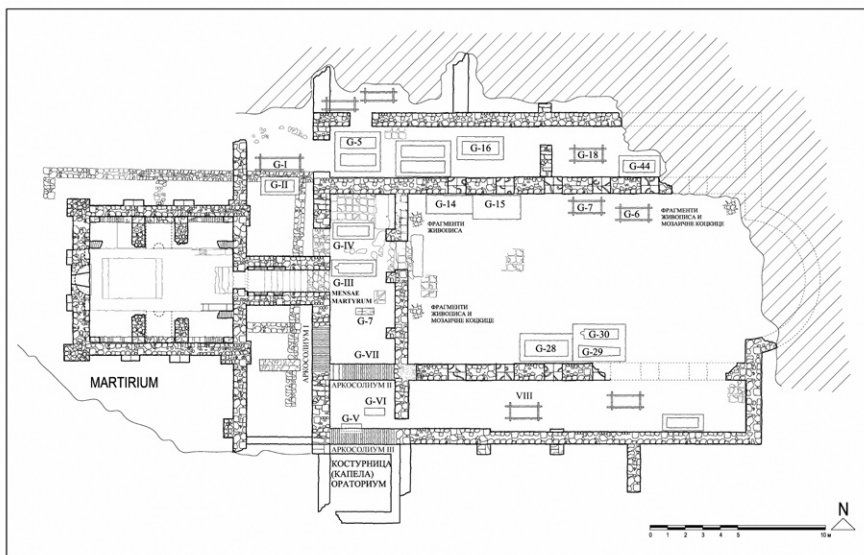
⁴⁴ J. Jeličić, *Ikongrafija ranokršćanske lunete iz Gata*, Prilozi povjesti umjetnosti u Dalmaciji, Split 1985, 6; В. Лилчић, *Ранохристијанска црква*, Скопје 2003, 250.

⁴⁵ Хришћани су у ромбу видели у перспективи посматрану померену камену плочу изнад Христовог гроба као доказ Васкрсења – P.A. Underwood, *The Fountain of Life in Manuscripts of the Gospel*, Dumbarton Oaks Papers 5, Washington 1950, 91/92; A. Grabar, *Christian iconography*, A. Study of Origins, Princeton, New Jersey 1980, 124; Jeličić, *op. cit.*, 6.

⁴⁶ М. Ракоција, *Сликаство уништене гробнице код моста Младости у Нишу*, 112.

⁴⁷ М. Ракоција, *Манастири и цркве града Ниша*, Ниш 1998, 16, 53/54.

⁴⁸ A. Grabar, *op. cit.*, 351.

Сл. 18 Базилика са мартиријумом, основа, разрада на основу дневника Ђ.М. Зисија и цртежа В. Томашевић из 1953 (документације Народног музеја у Београду) и затеченог стања, разрадила арх. Јелана Ракоција

Fig. 18 Basilica with the martyrium, basis, elaboration based on the diary of Đ.M. Zisi, the sketches of V. Tomašević from 1953 (documented in the National Museum in Belgrade) and the state found, elaborated by architect Jelena Rakocija

БАЗИЛИКА

Двадесет година касније, 1953. године, под руководством Ђорђа Мано Зисија, ископана је уз источну страну мартиријума тробродна базилика (15,50x21,60м).⁴⁹ Године 1962., истражен је нартекс и уски егзонартекс са околином мартиријума. Овом приликом констатован је старији оградни зид око гробнице.⁵⁰

Базилика се надовезује на источну страну мартиријума,⁵¹ тачно у његовој оси, тако да се центар средишње нише на западном зиду мартиријума - контраапсиде, поклапа са теменом апсиде базилике.

⁴⁹ Ђ. Мано-Зиси, Д. Јовановић, *Археолошко испитивање нишке тврђаве и Јагодин Мале у Нишу*, Гласник САН IV/2, Београд 1952, 365 – 367. Необјављена документација налази се у Народног музеју у Београду, и на располагању нам је захваљујући љубазношћу колега и директорке Народног музеја у Београду.

⁵⁰ Ископавањима је руководио М. Грбић уз сарадњу Н. Петровић и Љ. Зотовић, чији резултати истраживања нису у целости доступни - Љ. Zotović, *Jagodin Mala, Niš-kasnoantička nekropola*, *Arheološki pregled* 4, Beograd 1962, 232. Гробове Љ. Зотовић опредељује у три хронолошке фазе: Прва старија од објеката, друга истовремена са објектима и трећа која одговара времену рушења базилике када је још увек била јака традиција овог култног места.

⁵¹ Ископавања источно од мартиријума, на простору базилике, започета су 30. јуна 1952.г (сонда IV) под руководством Ђорђа Мано Зисија – *Дневник са археолошких радова из 1952*, Документација Народног музеја у Београду.

Сл. 19 Базилика мученика, поглед са истока (фото. М. Ракоција)

Fig. 19 Basilica with the martyrium, the view from the eastern side (photograph by M. Rakocija)

Сл. 20 Нартекс, поглед са севера (фото. М. Ракоција)

Fig. 20 Narthex, the view from the north (photograph by M. Rakocija)

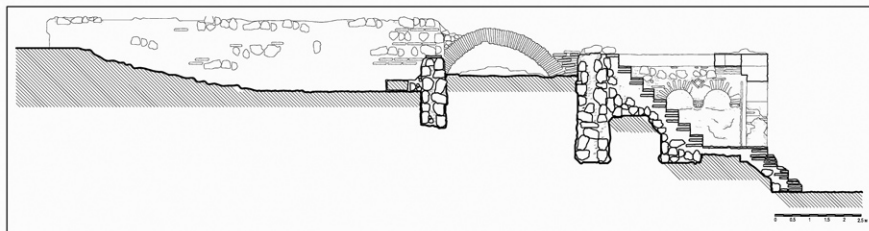
Испред контраапсиде а испод циборијума, треба очекивати мошти мученка.⁵² Пропорционални односи нишке базилике су тучно осмишљени што јој даје сразмеран и елегантан изглед.⁵³ (сл.18)

Када се нашем запажању дода функционална повезаност и истоветност модуларних односа мартирејума и базилике са исцрпном анализом пропорцијске шеме грађевине, онда може да се разуме недоумица и њен закључак да су мартирејум и базилика саграђени истовремено.⁵⁴ Оправдано је превладало мишљења да је нешто касније

⁵² N. Duval, *Reflexions sur l'architecture a plan rayonnant et ses rapports avec le culte des martyrs a propos de Manastirine (Salone), de Kelibia ed D'upenna (Tunise)*, 86-87.

⁵³ На основу дневника са ископавања, нема трагова полукружне клупе за свештенике у апсиди (*synthronos*), ако није била од дрвета. Нису констатовани трагови простирања оградe олтарног дела која је окруживала олтар одвојен парапетама и завесама. Негде дубље у главном броду треба очекивати амвон, који у току археолошких ископавања такође није констатован, који је повезивала солеа (*σολέα*) - уздигнута стаза у средишту главног брода, са олтарским простором.

⁵⁴ Н. Спремо-Петровић, *Пропорцијски односи у базиликама илирске префектуре*, Београд 1971, 28, 29, Т. IX

Сл. 21 Подужни пресек кроз улаз у мартиријум, нартекс и наос базилике, јужна страна, цртеж арх. Јелена Ракоција

Fig. 21 Longitudinal cross section through the entrance to the martyrion, narthex and naos of the basilica, southern side, sketches by architect Jelena Rakocija

уз мартиријум дозидана базилика, замишљени као јединствена грађевина. Стога, мартиријум и базилику треба посматрати као целину коју можемо препознати као гробљанску варијанту цркве мартирија са моштима унутар крипте до којих воде степенице.⁵⁵ Хронолошка разлика је исувише мала да би променила њену основну функцију светиње (*domus martyris*) где се уздизао култ овде, сва је прилика, почивајућих знаменитих нишких мученика чија имена незнамо. (сл.19)

Базилика је хеленистичког типа, тробродног наоса са великом полукружном апсидом, уским нартексом и егзонарексом, и заједно са пропорцијским односима припада скупини базилика „грчке школе“.⁵⁶ Црква је зидана наизменичном употребом широких појасева камена и опеке, као и са правилним редовима танких опека са широким малтерним спојницама, на начин препознатљив за Цариградске цркве од V века.⁵⁷ У наосу, средишњи брод од бочних одвајају опеком зидани стубци.⁵⁸ Због конфигурације терена, јужни (ширине 0,90м) и западни зид наоса ојачани су пиластрима, док их северни зид нема.⁵⁹ На јужном зиду су пиластри (0,80x1,15м) распоређени на свака три метра растојања и озидани су од опека (27x31,5x4см). Пиластри су имали своје пандане у виду краћих зубаца са унутрашње стране зида.

Нартекс чине две просторије, испред кога је уска затворена просторија преузела улогу егзонартекса, или можда портик,⁶⁰ у чијем

⁵⁵ О месту мучениковог гроба у мартирију видети: А. Grabar, *op. cit.*, 345-350

⁵⁶ Н. Спремо-Петровић, *нав. дело*, 13.

⁵⁷ R. Krauthajmer, S. Ćurčić, *op. cit.*, 248

⁵⁸ Ђ. Мано-Зиси, Д. Јовановић, *нав. дело*, 365; Ђ. Мано Зиси, *Дневник са ископавања од 4. јула 1953.*, Документација Народног музеја у Београду; Зидани стубци од опека раздвајају бродове и у једнако осмишљеној базилици на акропољу у Црчином Граду – Ђ. Мано-Зиси, *Нова базилика у Црчином Граду*, Старионар н.с. IX-X/1958-1959, Београд 1959, 296.

⁵⁹ Пиластре са спољне јужне стране наоса има цеметеријална базилика на Манастиринама из V века. Општа сличност са овом базиликом се огледа и у бочним анексима, посебно присуством јужног компартимента, улазни отвор у наос фланкиран пиластрима и уска припрата. в.: Е. Marin, *Starokršćanska Salona*, Zagreb 1988, 41, 118.

⁶⁰ P. Lamerle, *op. cit.*, 308-309, сматра да рановизантијске базилике немају

Сл. 22 Аркосолијуми
I и II у јужном делу
нартекса (фото. М.
Ракоција)

Fig. 22 Arcosolia I and
II in the southern part
of the narthex (photo-
graph by M. Rakocija)

се поду налази прилазно степениште крипте. Западни зид егзонартекса простире се изнад источног зида крипте. Заједно са констатованим оградним зидом уоквирује надземни део крипте.

На уздигнуте стилобатне зидове који деле бродове ослањала се колонада од опеком зиданих стубаца, препознатљива за простор Грчке од касног IV до VI века.⁶¹ Срачунат пројектни модул осовинског размака стубова указује да је колонаде, које су одвајале бочне бродове од централног, чинило шест стубова и седам међупростора.⁶²

На западном крају, стилобатни зидови заједно са подужним зидовима бочних бродова у свом наставку формирају по једну просторију на северном и јужном крају нартекса. (сл.20,21) Просторија на северном крају нартекса није потпуно дефинисана, али је констатована комуникација са северним бродом.

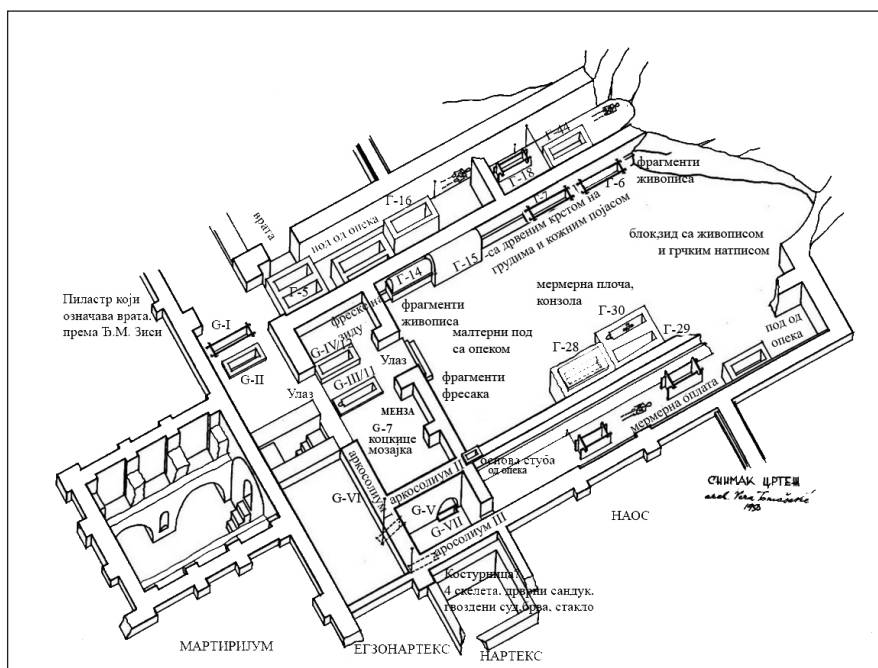
Сл. 23 Аркосолијум I у западном зиду
нартекса, после чишћења, 1962. година
(документација Народног музеја у
Нишу)

Fig. 23 Arcosolium I, 1962 (documented
in the National Museum in Niš)

егзонартекс већ портик.

⁶¹ Наос подељен зиданим стубцима није неуобичајен и примера има доста: базилика Анастасис око 335, базилика у Епидауру око 400 – R. Krauthajmer, S. Ćurčić, *op. cit.*, 118, 119, сл.27(A), 72. Затим у у тробродној базилици у Царичином граду – В. Кондић – В. Поповић, *Царичин Град, утврђено насеље у византијском Илирику*, Галерија САНУ 33, Београд 1977, 86-91; Б. Баван, В. Иванишевић, *Ivstiniana Prima. Царичин Град. Лесковац 2006*, 39. И у Старој митрополији у Несебру; Базилика „А“ у Барковици, прва половина V века; у селу Барутин (Бугарска) – Н. Чанева-Дечевска, *нав. дело*, фиг. 51, 222, фиг.48, итд.

⁶² Н. Спремо-Петровић, *Пропорцијски односи у базиликама илирске префектуре*, 28/9.

Сл. 24 Аксиометријски приказ мучиријума са базиликом арх. Вере Томашевић из 1953. године са обележеним налазима и гробовима на основу дневника Ђ.М. Зисија (М. Ракоција).

Fig. 24 Axiometrical representation of the martyrion with the basilica with findings and tombs marked based on the diary of Đ. M. Zisi, sketches by architect Vera Tomašević, 1953 (M. Rakocija)

Она јужна има два аркосолијума (*arcosolium II и III*) и то у маси северног - стилобатног и јужног подужног зида наоса, са оловним саркофагом испод лука (G-V) и лепо изведеним архиволтама од опека, које захватају цели ширину нартекса.⁶³ (сл.22) Још један идентичан *аркосолиум I* налази се у маси западног зида нартекса, јужно од улаза у крипту. Аркосолијуми (или засведени *loculus*) са гробовима су старији од базилике и време њиховог настанка треба везати за изградњу мучиријума. Начињени једнако од опека непосредно поред мучиријума, део су процеса формирања „светог места“.⁶⁴ (сл. 23)

На јужну страну нартекса, наслоњена целом дужином на лук аркосолијума, је мања квадратна просторија (3,50x3,27м), са тањим

⁶³ Лук јужног аркосолијума формирају два сачувана реда радијално сложених опека који, иступањем из равни зида, нуде утисак срушеног полуобличастог свода на који се у продужетку ослонио подужни зид јужног брода.

⁶⁴ Аркосолији у јужном крају нартекса констатовани су и у базилици у Бергали где се такође развио култ мученика - Б. Алексова, *Loca sanctorum macedoniae, култ на мучириите во Македонија од IV до IX век*, 42; Ј. Цидрова, *Обичај на погребување во црквите и на градска територија и проблемот на континуитет од антика во среден век*, Старохристијанска археологија во Македонија, Скопје 2003, 257.

зидовима од камена и опеке неједнаке дебљине (0,42-0,60м). У њеној унутрашњости очишћена су четири скелета одраслих особа. То је разлог што је Мано-Зиси кроз дневник води као „костурницу“. Други налази откривени овде помажу нам да докучимо њену намену која је од посебног значаја за развој црквене архитектуре: остаци дрвеног ковчега, делови плоча мермерне оплате, комад олова, део металне лимене браве, фрагменти стаклених и керамичких посуда. Опеке које су овде нађене имају по средини урезану декорацију у облику римског броја „V“.⁶⁵ (сл.24)

Овај компартимент је могао имати улогу ђаконикона. Неистражени су и нејасни зидови просторије који се надовезују на северну страну нартекса са отвором за врата, где је место проскомидији (протезис).

Ако је функција јужног компартимента тачно препозната, онда је базилика саграђена у предјустинијановој епохи, у V веку пре литургијских промене из средине VI века у време Јустинијана и Јустина II.⁶⁶

Док се не потврди постојање проскомидије, просторију на јужној страни нартекса можемо сагледати као најстарији облик ђаконикона који у себи обједињује и функцију протезиса.⁶⁷ Овим се нишка базилика издваја и

Сл. 25 Јонски импост капител, према И. Николајевић Стојковић, 1952., сл. 2

Fig. 25 Ionic impost capital, according to I. NikolajevićStojković, 1952, fig. 2

⁶⁵ Ђ. Мано Зиси, *Дневник са ископавања од 2 и 3. јула 1952.*, Документација Народног музеја у Београду

⁶⁶ Ц. Мајендорф, *Византијско богословље*, Крагујевац 1985, 33-37. У ранохришћанским црквама ђаконикон се налази десно од улаза, уз јужну страну нартекса, где су верници доносили дарове од којих су хлеб и вино издвајани и ношени на часну трпезу да се над њима изврши света тајна евхаристије. Ова просторија је служила и као остава (скеофилакион) за разне предмете неопходне у богослижењу, па и св. Јеванђеље које је одатле уношено у храм.

⁶⁷ Testamentum Domini и Didascalia откривају да се ђаконикон који истовремено служи и као протезис налази десно од улаза у цркву тј. јужно од улаза - Ђ. Стричевић, *Ђаконикон и протезис у ранохришћанским црквама*, Старинар, Нова серија IX-X/1958-

опредељује у групу старијих ранохришћанске храмове. У старије базилике сврстава је и сразмеран и складан наос, за разлику од оних са скраћеним наосом за које постоји мишљење да су млађег датума.⁶⁸

Улога *егзонартекса* може се препознати у једнако уској просторији (3,5м) која се наслања на западни зид нартекса. У средишту егзонартекса, тачно у оси базилике налази се улаз у мартيريум, који је некада био у поду затворен каменом плочом.⁶⁹

Улаз у егзонартекс, сматра Ђ. Мано-Зиси, обележен је плитким пиластром,⁷⁰ уз северни зид мартيريјума између два гроба, и, свакако из надземне конструкције мартيريјума. Широки улазни отвор у источном зиду егзонартекса води у егзонартекс и нартекс, између два репрезентативна и посебно уважена гроба (III, IV) прекривена плочама у нивоу пода, који посетиоца усмеравају на улаз у наос. Улаз у наос не налази се у оси грађевине, већ је померен ка северу и фланкиран зиданим пиластрима у висини гробова III и IV.⁷¹ На тај начин је издвојена и наглашена улазна партија у мартيريјум, али и, видели смо, од посебног значаја јужни део нартекса са аркосолијумима и каменом мензом (*mensae martyrum*). Од улаза у наос остао је правилан усек између пиластра, док је степенник од монолитног камена (1,40x0,52м) *in situ*. Установљено је да су постојала три камена степеника прекривени са једним редом опека.⁷² Још један пиластр подупире западни зид наоса на простору до јужног брода, на коме су констатовани „*благи трагови фреско малтера*“.⁷³ Следи просторија у јужном делу нартекса са аркосолијумима II и III, и јужним компартиментом који се на њу надовезује, између којих није евидентирана комуникација. Са сигурношћу је констатован улаз у северни брод у висини нартекса.

Подно површине неједнаке висине су од камена (егзонартекс и нартекс) и опека утопљених у хидростатни малтер (наос), евидентирани крај степеника западног улаза.⁷⁴

Правоугаони наос базилике чине три брода, са прецизно пројектованим односом бочних бродова и наоса чија је ширина једнака три

1959, Београд 1959, 59-65.

⁶⁸ Ђ. Stričević, *I monumenti dell' arte paleobizantina in rapporto con la tradizione antica*, Зборник радова византолошког института 8/2, Београд 1964, 400/401.

⁶⁹ Из западног дела триконхоса силазило се у катакомбу Сан Калисто (S. Calisto) – V. F. Nicolai, G. B. Rossi *e le catacomb Romane (1894-1994)*, Acta XIII congressus internationalis archaeologiae christianae I, Splt 1998, 218, fig. 2.

⁷⁰ Ђ. Мано-Зиси, *Дневник са археолошких ископавања, 19. јун 1953. године*, Народни музеј Београд

⁷¹ Овакви испусти обележавају и улаз у атријум базилике „Студенчишта“ у Охриду – В. Битракова Грозданова, нав. дело., 70.

⁷² Ђ. Мано Зиси, *Дневник са археолошких радова на базилици му Јагодин Мали*, 15. јун 1953, Документација Народног музеје Београд.

⁷³ Ђ. Мано-Зиси, *Дневник са археолошких ископавања, 15. јун 1953. године*, Народни музеј Београд

⁷⁴ Ђ. Мано-Зиси, *Дневник са археолошких ископавања из 1952. године*, Народни музеј Београд

ширине бочног брода (1:3:1).⁷⁵ Овај однос указује да грађевина није имала сводове већ дрвену кровну конструкцију базиликално осмишљену.

АРХИТЕКТОНСКИ ЕЛЕМЕНТИ

У базилици је открити мали број декоративне архитектонске пластике. Евидентан је већи број фрагмената мермерне оплате, која је могла прекривати најнижу зону зидова, једна конзола (40x12,5cm) од финог пешчара са волутама, уломци штукатуре.⁷⁶ Јонски импост-капител затечен у базилици помаже њеном датовању.⁷⁷ Препозната *mensae martyrum* ближе је дефинише као базилику мучена (*basilicae martyrum*).

Јонски импост-капител

Јонски импост-капител из сепулкралне грађевине у Нишу начињен је од мермера.⁷⁸

(сл.25) На основу елемената декорације, импост-капител је настао у V веку, кад и базилика.⁷⁹ Капител има двотракасте волуте, док је у средини ехинуса по једно јаје окружено са по три љуске. На бочним странама

Сл. 26 1) *mensae martyrum*, данас; 2) *mensae martyrum* у тренутку када је откривена 1952. године, документација Народног музеја у Нишу

Fig. 26 1) *mensae martyrum*, today; 2) *mensae martyrum*, at the moment when it was discovered in 1952, documented in the National Museum in Niš

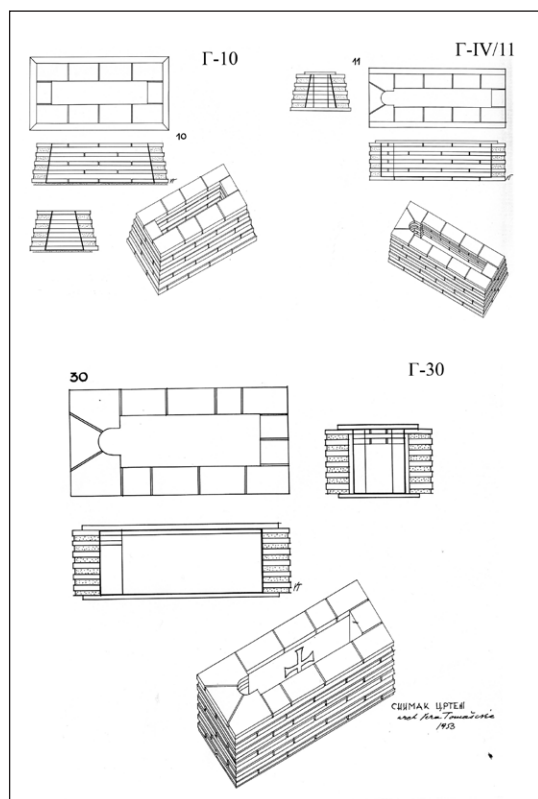
⁷⁵ Н. Спремо-Петровић, *Пропорцијски односи у базиликама илирске префектуре*, 29.

⁷⁶ Ђ. Мано-Зиси, *Дневник са археолошких ископавања, из 11, 12. јун 1953. године*, Народни музеј Београд

⁷⁷ И. Николајевић, *Јонски импост-капители из Македоније и Србије*, 172 – 174, сл. 1 – 2.

⁷⁸ И. Николајевић-Стојковић, *нав. дело*, 170/1. Мере су му: висина 0,35, горња површина импоста 0,55x0,85, а пречник доњег пресека 0,45.

⁷⁹ Голуб са маслиновом граном, као симбол душе, близак нишком, налази се на двозоном капителу из Стобија, што је И. Николајевић Стојковић послужило за одређивање времена њеног настанка у последње две деценије V века. У својој општој концепцији и симболици осећа се блискост нишког капитела са импост капителом из села Тројекрста код Прилепа.

Сл. 27 Типови откривених гробова у базилици, према арх. В. Томашевић, 1953. Година

Fig. 27 Types of discovered graves in the basilica, according to architect V. Tomašević, 1953

ехинуса су листови. У средини предње стране је голуб раширених крила са гранчицом у кљуну, смештен између два константинова монограма Христа ХР. Краци христовог монограма су троугласто проширени на крајевима а место где се укршају обележено је кругом. И. Николајевић Стојковић не спомиње, на фотографији јасно видљива апокалиптична слова α и ω . Налазе се до ивице импоста и то α изнад, док ω , због недостатка простора није смештен на уобичајеном месту, већ на истој страни испод хасти. На другој страни импоста у рељефу је изведен т.з. латински крст (*crux coronata*) овенчан венцем.

Капител је могао настати у другој половини V века. На ово упућује добро очувана традиција јонског дела капитела, христов монограм са отвореним „Р“ и традицијаранохришћанске симболике, стилизоване у духу архаичне провинцијске

уметности из средине V века.⁸⁰ Овде у Нишу, у предјустинијаново доба постојала је каменорезачка радионица чија делатност се препознаје у широј околини Ниша.⁸¹

Mensae martyrum

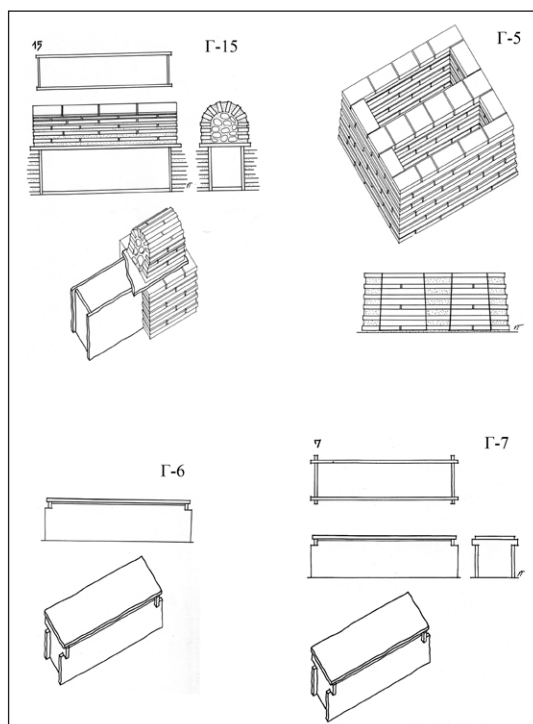
Од посебне је важности податак забележен у дневнику да је у току ископавања базилике откривен један „монолитни камени блок (70x0,40м) са уклесаним каналима, непознате намене, која је затварала некакав

⁸⁰ И. Николајевић-Стојковић, *нав. дело*, 172-4

⁸¹ Овој радионици се приписују капители из Рудара, Злате, Богородичине цркве код Куршумлије: И. Николајевић Стојковић, *нав. дело*, 177. И откривена парпетна плоча поред трасе византијске улице могла би бити производ препознате локалне каменорезачке радње - М. Ракоција, *О парпетној плочи из Ниша, пореклу и типологији палеовизантијских преграда*, 106, 107.

отвор“.⁸² Када је откривен, видимо, његова намена је остала неразјашњена, па и до данас. Према подацима из дневника, откривен је у јужном делу нартекса, у простору између аркосолијума I и II и улаза у мартирејум, што се уклапа у препознату његову функцију. Овај камени блок, непримећен од истраживача, и данас стоји заборављена у простору базилике. (сл. 26)

Канал дуж ивице на свом крају обликован је тако да може да прихвати посуду, цев или строј за одлив и усмеравање течности од либација (вино и уље), зашта је и служила, судећи по запису из дневника. Упитању је део *mensae martyrum* изнад тела покојника (мученика) која је прилагођена за фунералне радње (*agapae*) на плочи - столу за даће (*mensa*), где су вршене либације у дане обележавања страдања мученика,⁸³ слично онима из Салоне,⁸⁴ Сирмиума,⁸⁵ Хераклеје из базилике „А“,⁸⁶ или, пак, као на гробу владике Еустазија у базилици на северном гробљу у Коринту где је откривена слична опрема.⁸⁷ Све те мензе, са натписом или без њега, имају центар од зракастих жљебова нарочито припремљени за одлив течности која се спроводи преко специјално припремљеног одливка.⁸⁸ Баш таква је плоча откривена у припрати базилике у Нишу. Служба за

Сл. 28 Типово откривених гроба у базилици, према арх. В. Томашевић, 1953. Година

Fig. 28 Types of the discovered graves in the basilica, according to architect V. Tomašević, 1953

Баш таква је плоча откривена у припрати базилике у Нишу. Служба за

⁸² Ђ. Мано-Зиси, *Дневник са археолошких ископавања из 1952. године*, 2. јул 1952, сонда IV, стр. 24. Види сл. 33а.

⁸³ A. Grabar, *op. cit.*, 48, 49.

⁸⁴ *Ibidem*, 410-412.

⁸⁵ N. Duval, *Mensae funéraires de Sirmium et de Salona*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 77, Split 1984, 200 – 222.

⁸⁶ М. Чанак Медић, *Ансамбл на базилици „А“ од рановизантиски период*, у: Хераклеја II, Битољ 1965, 50-51.

⁸⁷ I. Nikolajević, *Necropoles et tombes Chrétiennes en Illyricum Oriental*, 526.

⁸⁸ N. Duval, *Mensae funéraires de Sirmium et de Salona*, 203.

заупокојене,⁸⁹ поред погребног обреда, подразумевала је и приношење течне жртве сипањем вина или уља у гроб (*libation*) кроз отвор – *cata-ract*.⁹⁰ Течност од либација канали су одводили преко одређеног строја у, записано је у дневнику, „некакав отвор“ који је био у контакту са привилегованим гробовима у аркосолијумима, репрезентативним дечијим оловним саркофагом са рељефним представама и улазом у мартријум, испред кога је камена плоча и затечена.⁹¹ То би могао да буде почетак формирања култа мученика и „светог места“ у оквиру архитектонске целине базилике са мартријумом. Тамо где су нађене мензе, лоцирани су и свети гробови,⁹² тако да су оне сигурна материјална потврда култа мученика рано установљеног у Нишу. Успостављање и одржавање верских обичаја и радњи изнад гроба онога који је мученички страдао за Христову веру, преломни је тренутак у стварања култа мученика (светитеља), неодвојив од њихових чудеса и посебно цењене исцелитељске моћи.

ЗИДНА ДЕКОРАЦИЈА

Унутрашње зидне површине базилике биле су прекривене, мозајком, мермерном оплатом, живописом и украшене штукатуром, смењујући се наизменично на начин какав се често среће на егејском приобаљу.⁹³ Плоче од фино углачаног мермера (деб. 3см) констатоване су на простору базилике и мартријума, а у предапсидалном простору гипсана плоча (штуко).⁹⁴

Откривен је већи број мозаичних коцкица од разнобојног камена и од стаклене пасте плаве боје. Највећи број мозаичких коцкица затечен је у југоисточном делу нартекса, у простору са аркосолијумима.⁹⁵ То је довољан доказ за тврдњу да је мозаик једним делом прекривао зидне површине базилике, сигурно у јужном делу нартекса који је био од посебног значаја.

Уламци фресака откривени на целој површини базилике, јаче су концентрисани уз западни и северни зид наоса и у апсидалном простору. Откривени фрагменти зидног сликарства указују да се фреско декорација, у висини парапета, састојала од плоха оивичене бордуром уоквирену црном линијом. На плохама преовлађује биљна орнаментика. Боје су веома живе: црвена, жута, плава, окер, сива, зелена боја.

⁸⁹ Л. Мирковић, *Православна литургија*, 1982, 99, 110.

⁹⁰ R. Krauthajmer, S. Ćurčić, *op. cit.*, 29, 33

⁹¹ Цев за проливање вина је очувана у гробу епископа Еустазија на северном гробљу у Коринту - I. Nikolajević, *Necropoles et tombes Chrétiennes en Illyricum Oriental*, 525/6; Н. Спремо-Петровић, *Пропорцијски односи у базиликама илирске префектуре*, 173, сл.1,9. У ту сврху могао је служити и канал у атријуму Базилике са криптом у Царичином граду чији се источни крај завршава зиданим постаментом, на који је полагана плоча - сто за даће (менза).

⁹² N. Duval, *Mensae funéraires de Sirmium et de Salona*, 214/215.

⁹³ R. Krauthajmer, S. Ćurčić, *op. cit.*, 100.

⁹⁴ Ђ. Мано-Зиси, *Дневник са археолошких ископавања из 1953. године*.

⁹⁵ Књига инвентара за 1962. годину, југоисточни део нартекса, документација Археолошког института и Народног музеја у Нишу.

Сл. 29 Грбови бр. III/11 и IV/12

Fig. 29 Graves number III/11 and IV/12

Код северног стилобатног зида откривен је уломак са делом лица и ока, носа, уста са десним брком са тонским прелазом од светло плаве до жуто зелене. Контуре су извучене црном и црвеном бојом. Други фрагменат је минијатурног формата са очуваним делом главе, на коме се види лице од чела до уста са оба ока и носем. Фигура је била на леву страну. Инкарнат лица је румено-плав. Контуре цртежа су црвене. Ови подаци из дневника указује да је мали формат људске главе могао припадати само сцени на којој је било више учесника догађаја. На основу тога можемо закључити да су горње површине зидаво покривале композиције. Контуре цртежа изведене су црвеном бојом а инкарнат, колико се може закључити, светло плав са светло црвеним акцентима.

У апсидалном простору наишло се на декорацију текстилног карактера изведена белом и плавом бојом и уоквирена црвеном бордуром. Овде је затечен фрагменат живописа на коме је драпирано одело у црвеном тону са наглашеним наборима у зеленој боји. Посебно је значајан фрагментовани натпис на грчком језику са словима изведеним белом бојом на црвеној основи изнад којих се наставља мркозелена боја. Забележена слова не откривају смисао речи „ΤΡΓ...Α“.

На основу доступних података из дневника може се закључити да су зидови цркве у висини сокла била декорисана у виду сликаних плоха оивичене црвеном бордуром са биљном орнаментиком (текстил, грожђе, цвеће?). Изнад је следио низ фигуралних представа и композиција нашта упућу фрагменти са насликаним деловима лица. Основне одлике овог сликарства, на основу

Сл. 30 Г-6,
Циста уз северни
брод базилике,
документација
Археолошког
института у Београду,
1962. Година

Fig. 30 G-6, Cyst
next to the northern
nave of the basilica,
documented in the
Archaeological
Institute in Belgrade,
1962

података из дневника Мано-Зисија, могу се препознати у живим бојама и светлом колориту. Тонски контрасти су на бази плаво-жутог, црвено-зеленог. Контуре цртежа су извођене црном и црвеном бојом.⁹⁶

ГРОВОВИ У БАЗИЛИЦИ МУЧЕНИКА И „СВЕТО МЕСТО“ (LOCUM SANCTI)

Велики број *гробова унутар базилике* указује на њен гробљански карактер. Нишка цеметеријална базилика, где се, по свој прилици, налазило више гробова мученика (*area martyrium*), има гробове верника *ad sanctos*. То су привилеговане личности, великодостојници, свештеници, владике. У комплексу базилике са мартријумом откривено је преко 60 гробова из различитог периода и различите конструкције. Прва сахрањивања су из времена пре изградње базилике, из IV века. Затим следи слој коме припадају гробови истовремени са базиликом из V-VI века.⁹⁷ Најмлађи слој опредељен је у период од X-XII века са слободно укопаним гробовима после рушења базилике,⁹⁸ док је сећање на старо култно место још увек било живо а црква можда и активна.

⁹⁶ Ђ. Мано-Зиси, *Дневник са археолошких ископавања-1953*, Народни музеј Београд. Фрагменти су одложени у гипсане рамове и предати Народном музеју у Нишу где су инвентарисани новемба 1952. године под ред. бр. 52, 53, 54, 55 (преведено под ред. бр. 394/4, 5, 6, 1-6), који нам из неубедљивих разлога нису били доступни на увид.

⁹⁷ Љ. Зотовић, *Базилка са мартријумом у Јагодин мали*, у: Енциклопедија Ниша- историја, Ниш 1995, 20.

⁹⁸ Ђ. Мано-Зиси, *Дневник са археолошких ископавања*, Народни музеј Београд.

Овом приликом указаћемо на гробове са конструкцијом затечене у оквиру комплекса. О њиховом изгледу и типовима знамо захваљујући цртежима арх. Вере Томашевић из 1953. године.⁹⁹ Упитању су сандучасте конструкције, правоугаоног или трапезастог пресека (цисте), некад двокоморне, које се разликују у материјалу у коме је формиран сандук (озидан од опека или сложене камене плоче) и начином на који је покривен: 1. равном каменом плочом, 2. сандук са двоводним покривачем и 3. надвишен полуобличастим „слепим“ сводом.¹⁰⁰ Указано је на олавни сандук (V) откривен испод лука аркосолијума у нартексу, док дечији оловни саркофаг са рељефним представама заслужује посебну пажњу. (сл. 27,28)

У егзонартексу испред улаза налазе се паралелно постављена два гроба.¹⁰¹ Онај северно (**гроб I**) управно на улаз у северни брод, чине шкриљасте камене плоче трапезастог пресека (1,90x0,50x0,40м). На скелету са видљивом косом црне боје, затечени су трагови одела са рубом који одговара клавишу на туници и изгледа да је био од свиле. Јужно поред њега је **гроб II** (1,85x0,35м), зидан од насатице ређаних опека везаних малтром са поклопцем од шкриљца надвишен „слепим“ сводом од опека.¹⁰² Овај особен тип грбница откривен је само на простору базилике.

Посебну пажњу заслужују зидани гробови у нартексу симетрично постављени, лево (гроб III, 1,60x0,50x0,62) и десно (гроб, IV 1,90x0,80x0,60м) испред главног улаза у наос, тако да фланкирају улаз у нартекс, наос и мартириум. (сл. 29) **Гроб IV/12** (1,60x0,50x0,62м) био је поклопљен плочом од зеленкастог пешчара. Обе сандучасте гробне конструкције формирају на пола ломњене опеке, док целе опеке покривају под. Онај десно (**гроб III/11**) од улаза у нартекс и наос има у лепо ломњеној опеци брижљиво обликовано лучно место за главу, што овај гроб издваја од других и подвлачи значај овде сахрањене личности. Нешто источније, у оближњој цркви “С” (код Славетића бр. 20), откривени су гробови са издвојеним полукужним простором за главу.¹⁰³ Лучно обликовано место за главу покојника има и саркофаг из југозападног угла средњег брода наоса базилике са акропоља у Царичином граду,¹⁰⁴ затим у

⁹⁹ Документација Народног музеја у Београду

¹⁰⁰ Г. Милошевић, *нав. део*, 130.

¹⁰¹ Бројеви гробова према теренском дневнику Ђ. Мано-Зисија из 1952 и 1953, документација Народног музеја у Београду. У дневнику Гроб III је бр. 11 а IV је бр. 12.

¹⁰² Ђ. Мано-Зиси, *Дневник са археолошких ископавања*, 3. јули 1952 и 18. јун 1953, Народни музеј Београд. У дневнику гроб I се води као гроб бр. 7 а гроб II је гроб бр. 44.

¹⁰³ А. Оршић-Славетић, *Археолошка истраживања у Нишу и околини*, 304, сл.3

¹⁰⁴ Базилика испод акропоља, која има доста заједничког са нишком, има фланкиран улаз у наос са два гроба, гроб јужно од улаза чини камени саркофаг чија је унутрашњост имала антропоморфни изглед, док је на поклопцу био крст у плитком рељефу – I. Nikolajević, *Sahranjivanje u ranohrišćanskim crkvama na području Srbije*, 682; Ђ. Мано-Зиси, *Нова базилика у Царичином Граду*, 302, 303. сл. 15, 16.

Сл. 31 Дечији оловни саркофаг са рељефним представама, (фото. Ј. Крстић)

Fig. 31 A child's lead sarcophagus with relief images, today, (photograph by J. Krstić)

Константинопољу, Сирмијуму, из, такође тробродне базилике, „extra muros” у Филиппима.¹⁰⁵ Затим у на Црквини у Бугојну која се датује у крај IV и почетак V века.¹⁰⁶

Симетричан распоред гробова испред улаз октрива да је овде сахрањеним указана посебна почаст. Можемо бити сигурни да су ове гробнице биле резервисане за угледног свештеника, епископа Наисуса или за дародавца цркве. Овај обичај се, упркос забранама сахрана унутар цркве, примењује већ од средине V века.¹⁰⁷ За сам храм, чији је улаз у егзонартекс и нартекс фланкиран гробовима угледних личности, морало је имати и апотропејски карактер, тако што је ауторитет угледних хришћана штитио како храм тако и оне који улазе у њега.

У посебно уважаваној јужној просторији нартекса, у дневнику обележена као „костурница“, испод лука аркосолијума њеног северног зида, откривен је дечији гроб (**гроб V**, 1,10x0,40x0,50м) изграђен од опека

¹⁰⁵ I. Nikolajević, *Necropoles et tombes Chrétiennes en Illyricum Oriental*, 525, fig. 4.

¹⁰⁶ V. Paškvalin, *Ostaci starokršćanske bazilike na Crkvini (Grudine) u Bugojnu s osvrtom na mvn(icipium) bist(ue) ili Bistves, sjedište Bistuenske biskupije i biskupa Andreje, Radovi XIII. međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju III, Roma-Split 1998, 565/6 сл. 60, P1. Аутор овај тип гробница сматра ретким мада наводи већи број пример у Далмацији, БиХ и шире.*

¹⁰⁷ Већ је Лав I прихватио овај обичај - I. Nikolajević, *Necropoles et tombes Chrétiennes en Illyricum Oriental*, 534.

римског формата са двосливним кровом. Унутар гроба затечен је оловни саркофаг са коритастиим поклопцем. У саркофагу се налазио дечији костур очуване смеђе косе и трагова одеће.¹⁰⁸ На истом месту, у просторији југозападног дела базилике поред дечијег гроба V откопан је дечији **гроб VI** зидан од опека истих димензија.

Испод аркосолија II затечен је **гроб VII** идентичне конструкције као и гроб V, али је намењен одраслој особи. На западној страни имао је надзидак у облику тимпанона. На скелету је била тога од свиле црне боје, драпирана тако да својим наборима прати облик тела у виду бора на тоги. Простире се изнад главе, пада на рамена и пратећи линију леве руке покрива свитак, и спушта се чврсто приљубљена уз ноге. Глава је била положена на кожном јастуку, чији су делови затечени. Видљиви су били и делови свитка (*rotulus*) од пергаментa који је покојник држао у левој руци у пределу стомака. На ногама покојник је имао ципеле од коже које су делимично сачуване са траговима шивења. У раскошној одећи од тешке свиле са клавусом и свитком у руци, насликан је и светитељ у оближњој ранохришћанској гробници бр. 3 са фигуралним представама. Овај детаљ одеће указује на висок црквени ранг преминулог. Изнад овог гроба унутрашњост лука испуњена је каменом и опекама у неправилним хоризонталним редовима.¹⁰⁹

У *наосу* базилике откривен је већи број различитих гробних конструкција, од којих неке нису нумерисане кроз дневник. Таква су, у јужном броду ископана два гроба од плоча камена шкриљца (циста) и један зидан.

У централном броду, уз јужни стилобатни зид, ископана су три зидана гроба прислоњени један на другог, покривени плочама шкриљца, обележени као гроб бр. 28, 29 и 30.¹¹⁰ Гроб **бр. 28** зидан је од опека са подом од камених плоча. Поред главе покојника затечена је чаша. На његову источну стране наслоњен је гроб **бр. 29** озидан од опека са подом од малтера и **гроб бр. 30**. Овај последњи има нишу за главу покојника озидану опекама и омалтерисана. На подужним странама насликан је црвеном бојом по један равнокраки - грчки крст са троугласто проширеним крајевима.¹¹¹

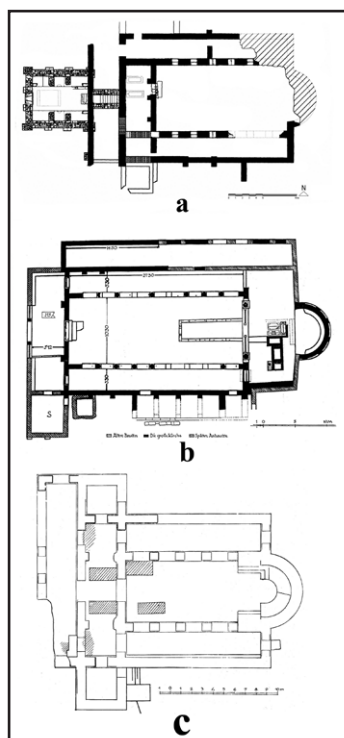
У северозападном углу *наоса*, прислоњени уз оделни зид северног брода, очишћени су грбови бр. 14 и 15. Гроб **бр. 14** изведен је од плоча шкриљца. Изнад плоче којом је покривен надвишен је полуобличастим сводом од зракасто распоређених опека. На његову источну страну наслања се гроб **бр. 15** (2,10x0,62м). Он је истог типа само је солидије грађен. И овде је гробни простор уоквирен плочама шкриљца и покривен плочом од истог камена и надвишен „слепим“ полуобличастим сводом. На скелету

¹⁰⁸ Ђ. Мано-Зиси, *Теренски дневник за 4. јули 1952*, Народни музеј Београд.

¹⁰⁹ Ђ. Мано-Зиси, *Теренски дневник за 4. јул 1952*, Народни музеј Београд.

¹¹⁰ Ђ. Мано-Зиси, *Теренски дневник за 19. јун 1953*, Народни музеј Београд.

¹¹¹ Централна зидана гробница од опека са насликаним крстом са проширеним крајевима на северној и јужној страни, налази се и у мартирској цркви 15 Тивериополских мученика у Струмици.

Сл. 32 а) Ниш, Базилика са мучијумом; б) Салона, цеметеријана базилика на Манастиринама (у: Е. Марин, *Starokršćanska Salona*, 118); с) Царичин Град, базилика испод Акропоља (у: Ђ. Мано-Зиси, *Нова базилика у Царичином Граду*, сл. 22)

Fig. 32 а) Niš, Basilica with the martyrion; б) Salona, cemetery basilica on Manastirine (in: Marin, 1988, 118) с) Caričin Grad, basilica below the Acropolis (in: Mano-Zisi, 1959, fig. 22)

вакраслог победника између два разбојника, били су апостоли, војници и жене. Зато се вертикални крак крста завршава са три попрсја жена на заветној плочи (*tabula ansata*) која се понављају шест пута. На самом крају попречног крака је по једна стојећа фигура у дугим опасаним туникама које представљају апостоле.

су затечени делови дрвеног крста који је вероватно био стављен на груди покојника. Око паса, по свој прилици свештеног лица, је нађен део кожног појаса са бронзаном копчом. (сл. 30)

У северном броду базилике у нартексу а испред северног улазног отвора откривен је двоћелијски гроб Г-5 зидан од опеке (1,95x0,48+0,48м). Источно од њега очишћен је још један двоћелијски гроб истог типа (2,20x2,10м). На његову источну страну надовезује се гроб бр. 16, зидан опеком и покривен плочом од шкриљца. У источном одељку северног брода је гроб бр. 18. Био је израђен од плоча камена шкриљца. Источно од њега могао би бити гроб бр. 44. Истог је типа као гробови бр. 14 и 15, зидан опеком са поклопцем од шкриљца и „слепим“ сводом од опека преко њега. Гробови уз зид северног брода (Г-18,6), су од плоча камена шкриљца т.з. тип цисте.

Као гроб 7 (G-7) обележен је ранохришћански дечији саркофаг (дуж. 83см) од олова откривен 1962. године у посебно уваженом јужном делу нартекса окружен аркосолијумима а испред улаза у мучијум. На овом месту, изнад оловног саркофага, откривен је камени блок – менза (*mensae martyrum*) као део строја за потребе либације у дане обележавања страдања мученика. (сл. 31)

У саркофагу је затечен дечији скелет умотан у свилу. На поклопцу саркофага пластично је изведен равнокраки - грчки крст (*crux immissa*) пободен у врх постоља у облику једнакоугаоног троугла кога творе грануле. Крст пободен у троугаоно постоље као симбол брежуљка Голготе, карактеристичан и јасно читљив симбол Распећа Христовог. Сведоци тријумфа

Историји ранохришћанске уметности није познат још један пример где је приказан крст са трочланим бистама и стојећим људским фигурама на крајевима хоризонталног крака крста.¹¹² Као симболи Васкрсења на нишком саркофагу представљено је Распеће Христово на Голготи (Адамов гроб), свете жене као сведоци и апостоли као избрани сведоци.¹¹³ Релефна декорација са дечијег оловног саркофага изнова сагледана, осмишљена је у духу Праочевог гроба – Голготе и Христовог распећа, и симболише Васкрсење, победу над смрћу и нови живот.

У овако раскошном оловном саркофагу могло је бити сахрањено само дете из богате хришћанске породице Наисуса. Догодило се то у последњим деценијама IV века. Оловни саркофаг је похрањен на већ угледном светом месту (*locum sancti*), испред улаза у мартријум, окружен аркосолијумима, изнад са мензом за течну жртву а у потоњем јужном крају нартекса у V веку дограђене базилике.¹¹⁴

*

Мартријум са моштима мученика испод циборијума, се може сматрати зачетником и матицом култа мученика у маузолеју угледног грађанина Наисуса, као редак пример прелазног облика између маузолеја и мартријума, што га чини изузетно значајним.¹¹⁵ Овде је успостављена блискост између тела мученика и култа реликвија са светим местом, препознатљива на архитектури која је осмишљена у њихову славу.¹¹⁶ Едикула изнад мартријума омогућавала је контакт са моштима преко фенестеле. Цркву, нешто касније дограђену на источну страну мартријума, тако да је у оквиру нартекса обгрлила угледне аркосолије и гробове испред улаза у мартријум где је поштовање култа раније заживело, треба дефинисати као гробљанску - цеметеријалну базилику са великим бројем гробова у супструкцији,¹¹⁷ какве затичемо поред многих старохришћанских црквених центара.¹¹⁸ Служила је за ексклузивну сахрану црквених достојанственика високог ранга, посебно градских епископа,¹¹⁹ и уздизање култ локалних

¹¹² На истом месту где су у Нишу распоређене људске фигуре срећу се птице (голубови) које симболишу апостоле, на пример крст из Дувна (Далмација), из V – VI века, Задар, Ластово, Пила, итд – I. Nikolajević, *Necropoles et tombes Chrétienues en Illyricum Oriental*, 524, fig. 3; R. Jurić, *Le fibula a forma di croce in Croazia*, Acta XIII congressus internationalis archaeologiae christianae III, Split 1998, 1090-1106. A. Grabar, *Christian iconography*, 124. Апостоле као сведоке (Јован и Петар) Христовог Васкрсења представљају два голуба са плоче из Гате: J. Jeličić, *op. cit.*, 13.

¹¹³ A. Grabar, *Christian iconography*, 124/5; Дел. 2,32

¹¹⁴ М. Ракоција, *Још једном о декорацији ранохришћанског дечијег оловног саркофага из базилике мученика у Нишу*, Зборник радова Народног музеја у Београду XX – 2/2012. Историја уметности, Београд 2013, 63-90.

¹¹⁵ Такав је маузолеј у Марусинцу - A. Grabar, *Starokršćanski spomenici Salone i počeci kulta mučenika*, u: *Antička Salona*, (urednik N. Kambi), Split 1991, 412.

¹¹⁶ A. Grabar, *op. cit.*, 30

¹¹⁷ I. Nikolajević, *Sahranjivanje u ranohrišćanskim crkvama na području Srbije*, 681.

¹¹⁸ Б. Алексова, *Старохристијански црквени центри во Македонија*, у: *Старохристијанска археологија во Македонија – прилизи од научен собир*, Скопје 2003, 15

¹¹⁹ Цеметеријална базилика на старохришћанској некрополи Салоне служила је

мученика, где су на мензи обављани обреди за заупокојене. Свакако да су знаменити грађани Наисуса, под надзором клера, допринели њеној изградњи и украшавању, и на тај начин обезбедили себи вечни починак у њеној унутрашњости.

То су желели и градитељи цеметеријане базилике на Манастиринама (Салона), која је најближа Нишкој.¹²⁰ Наметљива је сличност основе подељене на бродове зиданим ступцима са гробовима који фланкирају улаз у централни брод базилике испод Акропоља у Царичином граду.¹²¹ Једнако јој је блиска и Цеметеријална базилика у Стобима,¹²² која на југозападној страни, где је у Нишу т.з. „костурница“, има подземну гробну комору (хипогеум). (сл. 32)

Као и Базилика у подножју акропоља Царичиног Града,¹²³ затим она неистражена у оближњој Свињарици,¹²⁴ и нешто даљој Каљаји код Радиновца, и нишка црква припада „хеленистичком“ типу базилика, справом назване од Краутхајмера стандардне,¹²⁵ дефинисане су од Н. Спремо Петровић и као „једноставе“ тробродне базилике.¹²⁶ Препознају се по пространом полукружном апсидом која захвата целу ширину централног брода, пастофоријама уз нартекс, и бродовима најчешће одвојеним зиданим ступцима, што је препознатљиво за градитељство у грчким областима V и VI века. Из приправе у наос често се, као у Нишу, улази кроз врата а не трибилон. Као таква морала је настати у време када је утицај Рима и Миланске бискупије на простор Наисуса био смањен, повлачећи се пред Цариградском доминацијом. Наведимо паралеле са базиликама које својим пореклом и организацијом простора чине стилско јединство и као такве, посебно оне из Солуна, шире се у унутрашњост Балкана,¹²⁷ па и у област Ниша. На првом месту спомиње се црква Ахиропитос у Солуну (450-470), поред Волоса код Неа-Анхијалоса (базилика А) из прве половине V века и Св. Јован Студит у Цариграду (око 450), са основама приближно једнаким са нишком базиликом али са колонадама које чине стубови. Затим базилике у Стобију, као што је Епископска базилика са криптом-

највероватније за сахрану епископа. – Е. Marin, *Revizija Starokršćanskog arhitektonskog kompleksa Manastirine, Salona*, Лихнид, Зборник на трудови 7, Охрид 1989, 143.

¹²⁰ Исти, *Narona basilique et baptistère paléochrétiens de Sv Vid*, Acta XIII congressus internationalis archaeologiae christianae III, Splt 1998, 56, 118.

¹²¹ Ђ. Мано-Зиси, *Нова базилика у Царичином Граду*, 295-305; Б. Баван, В. Иванишевић, *нав. дело*, 38, 39.

¹²² Б. Алексова, *Loca sanctorum macedoniae, култ на мартирите во Македонија од IV до IX век*, 118/119, сл. 36,38,38а; И. Микулчић, *нав. дело*, 142, 144.

¹²³ Сматра се да је припадала грчком делу становника и да је, по свој прилици, служила за сахрањивање епископа нашта упућу саркофаг са урезаним крстом на поклопацу – В. Кондић, В. Поповић, *Царичин Град-Утврђено насеље у византијском Илирику*, Галерија САНУ 33, Београд 1977, 89-91.

¹²⁴ В. Кондић, В. Поповић, *нав. дело*, 150-151. Н. Спремо Петровић, *Пропорцијски односи у базиликама илирске префектуре*, T.VII.

¹²⁵ R. Krauthajmer, S. Ćurčić, *op. cit.*, 123

¹²⁶ Н. Спремо Петровић, *нав. дело*, 17.

¹²⁷ R. Krauthajmer, S. Ćurčić, *op. cit.*, 123.

мартријумом и северним компартиментом, затим Северна и Централна базилика сличне унутрашње организације.¹²⁸ Велику сличност налазимо са једнако тробродном Гробљанском (цеметеријалном) базиликом у Стобију са луксузном двоспратном гробницом уз јужну страну нартекса и наоса.¹²⁹ Скупини стандардних базилика сврстава са и она из Суводола недалеко од Хераклеје Линкестис, с почетка VI века.¹³⁰ Стандардни облик базилика распрострањен је широм Балкана. На путу ка унурашњости Балкана, продире преко Македоније и Царичиног града, доспевши до Ниша и његове области. Њихова препознатљива византијска обележја сврставају их у нешто млађе у односу на оне касноантичке настале у атмосфери хришћанске антике.

Дакле, крипта је саграђена у IV веку као маузолеј угледне хришћанске породице Наисуса у који ће убрзо бити смештене мошти мученика (реликвије), и вршити сахрањивање у околним аркосолијумима источно од крипте, изнад којих је била менза за агапе и либације. У V веку, кад и друге знане са гробовима у супстркцији,¹³¹ је дограђена тробродна базилика. Различите градитељске фазе откривају да је као култно место поштована и у средњевизантијском раздобљу. Ова комеморативна архитектура указује на који начин су грађевине образовале култ мученика и светог места.¹³² Тако се у етапама формирао маузолеј – мартријум и базилика – мартријум, где је настао и развијао се култ мученика. Базилика мученика у Нишу пружа прилику да се прати развој архитектонске форме грађевина изнад гроба мученика и њихову трансформацију у цркву са гробом мученика или његовим реликвијама.

Miša Rakocija

ABOUT THE BASILICA WITH MARTYRIUM (BASILICA OF MARTYRS) IN NIŠ

In the birth place of Emperor Constantine, who was the founder and first builder of Martyrium, is a monumental Martyrium with a subsequently added Basilica to the East side (the church „A“). The Martyrium belongs to the group of mediocre mausoleum where started the respecting cult of a martyr to his grave - „holy place (locum sancti).“

Martyrium is a rectangular basis built of well laid bricks, mortar with hydrostatic plaster. The interior is divided into four arcosoliums arched with a barrel roof, within which the dead were laid. Arcosoliums were enclosed by a fence of massive stone blocks, the foundations of which can be seen today. On the front of one fragment skirting boards are recognized the etched outlines that resemble most to a fish, while on its side is scratched an isosceles cross.

¹²⁸ Б. Алексова, *Loca sanctorum Macedoniae, култ на мартирите во македонија од IV до IX век*, 87-119, сл. 2, 30, са литературом.

¹²⁹ Исто, 118-121, сл. 32, 36, 38.

¹³⁰ Н. Спремо Петровић, *нав. дело*, T.IV; В. Кондић, В. Поповић, *нав. дело*, 90.

¹³¹ I. Nikolajević, *Sahranjivanje u ranohrišćanskim crkvama na području Srbije*, 682.

¹³² A. Grabar, *Starokršćanski spomenici Salone i počeci kulta mučenika*, 410.

On the west wall of the Martyrium are three niches, where the central one is the greatest. Above the central apse is a window (*fenestela*), in direct contact with the relics. The central area of the Martyrium was topped with a barrel roof. At the time when the Martyrium was discovered, in its central part was found a rectangular structure in the form of a pedestal above which rose the ciborium. It is expected that under the ciborium was placed a vial where the relics were kept.

On the photograph is clearly recognized a circle round at the base. It is a „corona“ chandelier - polycandilion. The hoop of the Nis chandelier is identical with the one in the region of Pirot, then with the one in the middle of the ciborium depicted in nearby ruined tomb no. 1 at Youth Bridge, and with the one within the ciborium on the brick from Bargala. The polycandilion, in the first centuries of Christianity, was placed under the ciborium, and even the Martyrium of Nis.

From the Martyrium into the Basilica 12 steps lead up to the opening in the floor of the exonarthex of the Basilica. The inbound party (dromos) consists of flanked staircase decorated with arcaded frieze with stone consoles diamond decorated with lozenges and volutes. Between arcades four brick form diamond in the wall. The decoration in the shape of a lozenge symbolizes the door leading into the celestial Garden of Eden. New findings allow the reconstruction of the interior of the Martyrium.

Twenty years later was excavated along the eastern side of the Martyrium a triple nave Basilica. The Basilica is of Hellenistic type, with triple nave narthex with a large semi-circular apse, narthex and narrow exonarthex. It is built using alternatively stone and brick. In the narthex, the central nave separated from side ones by brick masonry columns. South and West walls of the narthex were strengthened by pilasters. The narthex has two rooms, in front of which is a narrow enclosed premise that took the role of exonarthex, in which floor are steps leading to the crypt.

The walls of the southern half of the narthex have three arcosoliums (arcosolium I, II and III). Arcosoliums (or vaulted *loculus*) with graves are older than the Basilica and the timing of their occurrence should be related to the construction of the Martyrium. The wide entrance opening in the East wall leads to the exonarthex and narthex, especially between two venerable tombs (III, IV), which direct visitors to the entrance to the nave.

In the basilica were discovered decorative architectural elements. Mensa was discovered in the southern part of the narthex, in the space between arcosoliums I and II, the entrance into the Martyrium, over a children's lead sarcophagus. It is part of *Mensae martyrum* over bodies of the dead (martyrs) which is adapted for funeral activities (*agapae*), where libations were made in the days marking the sufferings of the martyrs. This could be the beginning of the formation of the cult of the martyrs and the „holy place“.

Interior walls of the Basilica were covered with mosaics, marble paneling, moldings and painting. Basic features of the painting can be seen in vibrant colors and bright colors with drawing made in black and red paints.

A large number of tombs inside the Basilica suggest its cemetery character. These are privileged personalities, dignitaries, priests and bishops. In the complex of the Basilica with Martyrium were discovered over 60 graves. The first burials are from the time before the construction of the Basilica with Martyrium in the fourth century. Then follows a layer which includes graves contemporary with the Basilica in V-VI century. The youngest layer is determined in the period of the X-XII century with free-dug graves, while the memory of the old cult place was still alive. Box-like structures (bricks or stone slabs) were discovered, of rectangular or trapezoidal cross-section (cysts), once dual chamber, covered differently: flat stone slab, crate with gabled cover, arched with barrel vault and only here evidenced, graves surmounted with barrel „blind“ vault.

Special attention deserve built graves in the narthex placed symmetrically, tombs III and IV, in front of the main entrance to the nave, so that they flank the entrance to the narthex, nave and Martyrium with clear apotropaic character. As the grave 7 (G-7) was marked an early Christian child's sarcophagus of lead unveiled in 1962 in front of the entrance to the Martyrium. On the lid of the sarcophagus is a derived element of isosceles - Greek cross

(*crux immissa*) put on the top of the stand in the shape of an equilateral triangle as a symbol of the hill of Golgotha. The vertical arm of the cross ends in three busts of women on the covenant board (*tabula ansata*) which is repeated six times. At the end of the cross arm is a standing figure in long belted tunics representing the apostles. Together with women, they witnesses of Christ's crucifixion. The decoration of the child's lead coffin, reviewed over, was conceived in the spirit of Father's Grave - Calvary and Christ's Crucifixion, and symbolizes Resurrection, victory over death and new life.

The Martyrium with relics of the martyrs under the ciborium can be considered the founder of the cult of martyrs in the mausoleum of a respectable citizen of Naissus. It is a rare example of a transitional form between the mausoleum and Martyrium. The church, subsequently added to the East side of the Martyrium, should be defined as a cemetery basilica with a large number of graves. It was used for the burial of an exclusive city and church dignitaries.

The basilica was built at a time when the influence of the diocese of Rome and Milan in Naissus space was reduced, retreating before the domination of Constantinople. A resemblance imposes to the churches Ahiropitos in Thessalonica (450-470), nearby Volos-Nea Anhialosa (Basilica A) in the first half of the fifth century, the St. John the Studite in Constantinople (450), then, the Basilicas in Stobi, such as the Episcopal basilica with crypt-martyrium, followed by North and Central Basilica of similar internal structure. Great similarity is found with the same triple nave cemetery Basilica in Stobi with luxurious two-storey tomb along the South side of the narthex. Standard form of Basilicas is widespread throughout the Balkans. On the way to the interior of the Balkans, penetrates through Macedonia and Justiniana Prima, only to reach Nis and its area. Their distinctive Byzantine features make them to be somewhat younger than those made in the late antique atmosphere of Christian antiquity.

Thus, the crypt was built in the fourth century as a mausoleum of a prominent Christian family from Naissus in which will soon be placed relics of martyrs and perform burials in nearby arcosoliums East of the crypt, above which was the mensa for agape and libations. In the fifth century was built a triple nave Basilica. The commemorative architecture shows how the buildings formed the cult of martyrs and holy places. Thus, in stages, was formed a mausoleum – Martyrium and the Basilica - Martyrium, where was created and developed the cult of the martyrs. Basilica of the Martyrs in Nis provides an opportunity to follow the development of architectural form structures over graves of martyrs and their transformation into a church with the tombs of martyrs and their relics.

